

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

लेखक

स्त्री.गो. प्रभाकर

काल

संग्रहालय क्रमांक

६०२

६०२

पुस्तकाचे नांव

उपनिषद्

गुच्छ

३६४

काव्य

ईशावास्य " नाग

गुच्छाचे अर्पण सर्व मुमुक्षुस

प्रेमपूर्वक करितो.

की व
किंमत

प्रस्तावना.

वेदांतविषयाचा परिचय करून देणारीं जीं अनेक उपनिषदे आजपर्यंत उपलब्ध झालीं आहेत, त्यांत ईश, कठ, केन इत्यादि दहा उपनिषदे प्रधान-भूत आहेत असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. या दहा उपनिषदांची एक-वाक्यता करून आचार्यांनीं प्रत्येकावर स्वतंत्र असें भाष्य लिहिलें आहे. हीं दशोपनिषदे व त्यांवरील भाष्ये संस्कृत भाषेतच असल्यामुळे संस्कृत न जाणणाऱ्या साधकांस अगर मुमुक्षुंस हीं विचाररत्नें आपल्या संग्रहीं असून उपयोगशून्यत्वामुळे नसल्यासारखींच झालीं आहेत ! ही उणीव नाहीशी व्हावी व आपल्या देशांत सांपडणारीं रत्नें सर्वांच्या नजरेस पडून त्यांची खरी किंमत व्हावी आणि शेवटीं या ज्ञानरत्नप्रदीपांच्या साहाय्यानें अज्ञानांधकाररूपी संसारचक्रांतून सुटण्याची सोय सर्वास प्राप्त व्हावी एतदर्थ क्रमाक्रमानें या सर्व उपनिषदांस मराठी भाषेचें कोंदण बसविण्याचा मी संकल्प केला आहे. हा संकल्प सिद्धिस जाणें न जाणें सर्वथैव त्या सर्वज्ञ आणि सर्वदृष्टी महायोजकाच्या इच्छेवर अवलंबून आहे.

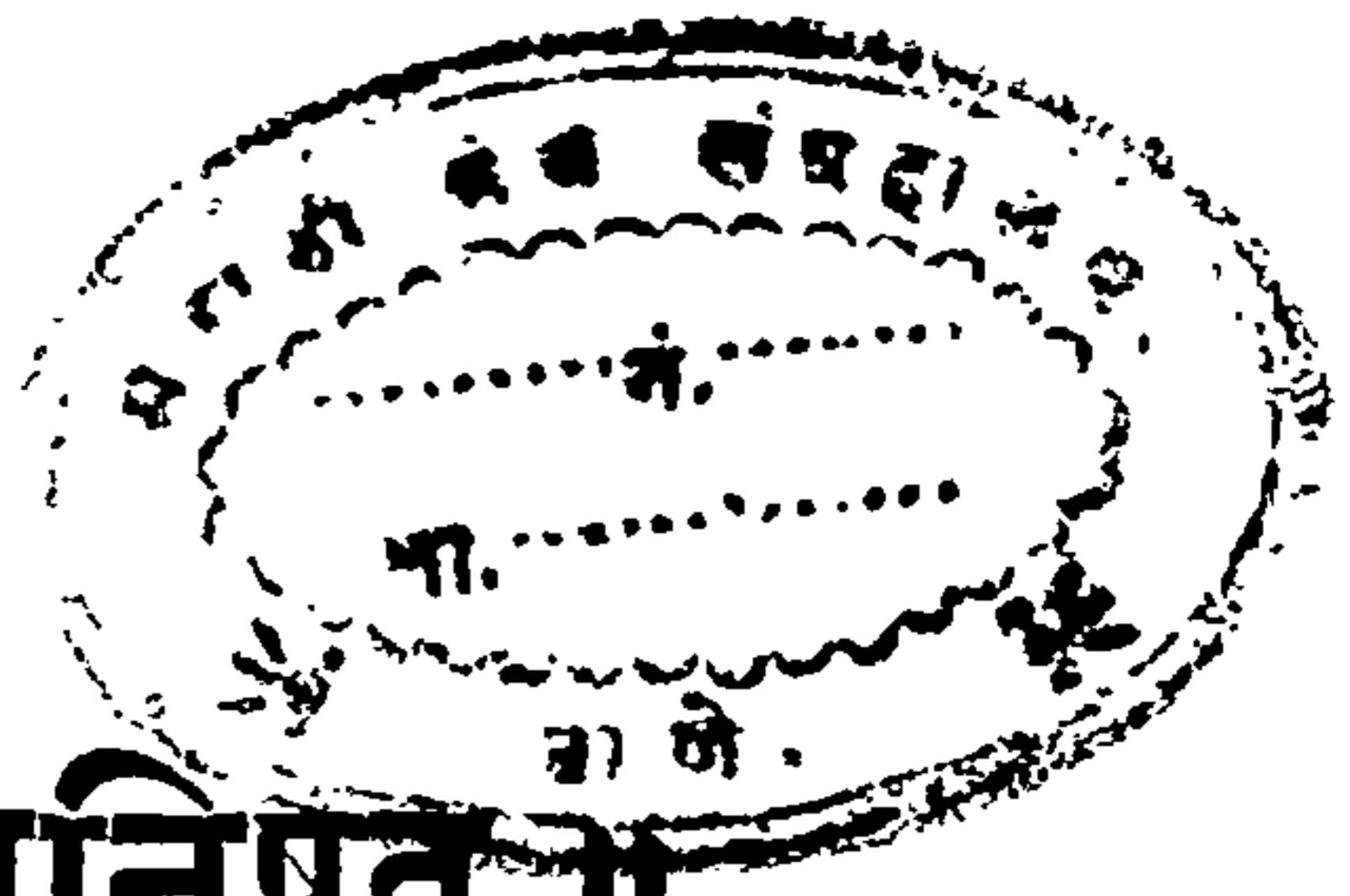
ता० क० ईशावास्य उपनिषदास मराठी पोषाख चढवितांना मला वे० शा० बाळकृष्णशास्त्री उपासनी यांनीं पुष्कळ साहाय्य केले त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

चि० गं० भानु.

असा मनाचा निग्रह झाल्यावर सत्कर्म अगर समाजोन्नति इकडे या तत्त्वज्ञांचे दुर्लक्ष्य झाले अगर ज्ञानाच्या दरबारांत या विषयसुख वाढविणाऱ्या अगर विषयदुःख कमी करणाऱ्या सद्गुणांची दाद लागली नाही यांत आश्चर्य तें काय? पुनः ज्याचा अहंकार नष्ट झाला, स्वतः म्हणून आपण कांहीं करावयाचे नाही असें ज्याचे मत ठरले, सुख येवो वा दुःख येवो आपल्या चित्ताच्या समतेचा भंग होऊं द्यावयाचा नाही अशी कायमची बुद्धि व कायमचे निग्रहसामर्थ्य ज्यास प्राप्त झाले, त्यानें उन्मत्तवृत्ति स्वीकारली अगर त्याच्या हातून तो निमित्तमात्र असल्यामुळे कधीकाळीं कांहीं नीतिविपरीत अगर समाजोन्नतिविपरीत आचरण घडले तर त्या निरभिमानी पुरुषास आपण जबाबदार धरूं काय? बरे जबाबदार धरून त्याला शिक्षा केली तरी ती त्याच्या आत्म्याला होत नसल्यामुळे तो त्या शारीरिक अगर मानसिक शिक्षेबद्दल उदासीनच राहील ! सारांश, ऐहिक अगर स्वर्गस्थ सुखदुःखांच्या पलीकडे जाऊन तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें आत्मस्वरूपाचे चिंतन करणाराला पापपुण्याचा प्रश्नच येत नाही आणि म्हणून तो त्याचा विचारही करीत नाही.

आत्मा कर्ता आहे, भोक्ता आहे, असें ज्यांचे मत असते ते पापपुण्याचा व सुखदुःखाचा विचार करितात व आपल्यास स्वर्ग मिळावा, नरक मिळूं नये अशी भावना धरून धर्मविहित कर्मे करितात. इतर धर्मांत जसा पापपुण्याचा विचार आहे, तसाच हिंदु धर्माच्या कर्मकांडांत व उपासनाकांडांत त्यांचा विचार केला आहे. एतावता हिंदु लोकांनीं पापपुण्याचा विचार केला नाही, हे म्हणणें सत्यास सोडून आहे. जेथे हा विचार करण्याची जरूरच नव्हती तेथे तो केला नाही. अज्ञानाने हा विचार केला नाही असें नव्हे, तर ज्ञानमार्गाला पापपुण्याची, स्वर्गनरकाची जरूर नाही म्हणून हा विचार केला नाही, हे हिंदुतत्त्वज्ञानाच्या आक्षेपकांस व अनुकंपकांस कळावे; पण कळत नाही हा हिंदूंचा दोष नव्हे. आतां वेदांतानेच आमची अवनति झाली कीं काय वगैरे गूढ आणि गहन प्रश्नांचा स्थलाभावामुळे सद्यःप्रसंगीं विचार करीत नाही.

ईशोपनिषत् ॥

। शांकरभाष्योपेता

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

ॐ सद्ब्रह्मस्वरूपाने असणाच्या त्या ब्रह्माला नमस्कार असो.

आचार्यांची प्रस्तावना.

ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्म-
शेषस्याऽऽत्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चाऽऽत्मनः
शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादि वक्ष्य-
माणम् । तच्च कर्मणा विरुध्येतेति युक्त एवैषां कर्मस्वविनि-
योगः । न ह्येवंलक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं विकार्यमाप्यं
संस्कार्यं कर्तृभोक्तृरूपं वा येन कर्मशेषता स्यात् । सर्वासांमुप-
निषदात्मात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैवोपक्षयात् । गीतानां मोक्षध-
र्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मादात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि
चाशुद्धत्वपापविद्धत्वादि चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धं कर्माणि
विहितानि । यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनाऽदृ-
ष्टेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं न काणकुब्जत्वाद्यनधिकार-
प्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्विति
ह्यधिकारविदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथा-
त्म्यप्रकाशनेनाऽऽत्मविषयं स्वाभाविकमज्ञानं निवर्तयन्तः
शोकमोहादिसंसारधर्मविच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पा-

विषयप्रवेश.

या शुक्लयजुर्वेद वाजसनेयसंहितेमधील ईशावास्य उपनिषदांत प्रथमतः पूर्ण जें परब्रह्म त्यापासूनच हें दृश्यविश्व उत्पन्न झालें व त्यांतच पुनः लय पावणार असें प्रस्तावना रूपानें सांगून नंतर विश्व उत्पन्न झालें काय किंवा विश्वाचा लय ब्रह्मांत झाला काय, ब्रह्माच्या पूर्ण स्वरूपांत कमीजास्ती कांहीं न होतां त्याचें पूर्ण स्वरूप निरंतर कायमच राहतें असें ध्वनित केलें आहे. नंतर पहिल्या मंत्रांत हें विश्व निर्माण करून त्याचें नियमनही ईश्वर कसें करितो हा विषय आणून ब्रह्मवेत्ता जो आहे त्याला कर्मसंन्यास करणें अवश्य आहे असें स्पष्टपणानें सांगितलें आहे. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या मंत्रांत कर्म कोणी करावें हें सांगून कर्माच्या झपाट्यांत कसें सापडूं नये, सांपडलेंच तर सर्वस्वी कसा नाश होतो या विषयांचें प्रतिपादन केलें आहे. नंतर चवथ्या मंत्रापासून ते आठव्या मंत्रापर्यंत आत्मा म्हणजे काय, आत्मज्ञ म्हणजे काय, आत्मज्ञाला त्रिविधताप कां होत नाहींत यांचें खासें व सुंदर वर्णन आलें आहे. पुढें नवव्या ते चौदाव्या मंत्रांत कर्म व उपासना यांची निरनिराळी व समुचित फलें काय होतात, कर्मी व उपासक यांचा संसार कसा सुटत नाहीं वगैरे विषयांचें दिग्दर्शन केलें आहे. शेवटीं पंधराव्या ते अठराव्या मंत्रांत चित्तशुद्धि झालेला मनुष्य मरतांना कशी प्रार्थना करितो व आत्मचित्तनाविषयी कसा लोलुप असतो इत्यादि मनोहर विषयांची दिशा दाखवून आत्मज्ञानीच श्रेष्ठ कां हें सांगितलें आहे व विषयाची परिसमाप्ति केली आहे. हा या लहानग्या उपनिषदांतील आठरा मंत्राचा सारांश आहे. ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो, कर्मानें अगर उपासनेनें, किंवा कर्म आणि उपासना मिळून मोक्ष मिळत नाहीं हें या उपनिषदांत ठरविलें आहे.

आतां उपनिषदांविरुद्ध, वेदांताविरुद्ध अथवा हिंदुलोकांच्या सांख्य आणि वेदांताविरुद्ध म्हणजे हिंदुतत्त्वज्ञानाविरुद्ध, असा एक आक्षेप ख्रिस्ती लोकांकडून घेण्यांत येतो “ कीं हिंदु लोकांच्या तात्त्विक धर्मांत व धार्मिक तत्त्वांत ‘ मनुष्यानें सद्गुणी असावें, मनुष्य कांहींसा स्वतंत्र आहे व तो आपल्या कृत्यांब-

इल जबाबदार आहे, तो प्राणी सामाजिक असल्यामुळे सामाजिक नीतीला वश असणाराही असला पाहिजे ' वगैरे अति महत्वाच्या विषयांचा विचार मुळींच केलेला नसतो व यावरून असे दिसते की, त्यांच्या तात्त्विक दार-बारांत सद्गुण, प्रेम, वगैरे मानवी प्राण्यांत आढळणाऱ्या उत्कृष्ट व अत्युन्नत मनोवृत्तींची मुळींच किंमत नाही ! यावरून त्यांचे तत्त्वज्ञान अत्यंत रानटी स्थितींत तरी उत्पन्न झाले असावे अगर सद्गुणाने वागण्याची व या मृत्यु-लोकांत ईश्वराचे महत्त्व वाढवून पुढे त्यांच्या यथे सन्माननीयत्वाने राहण्याची त्यांची इच्छा तरी नसावी. सारांश हिंदु लोकांस जी अवनति प्राप्त झाली आहे, ती त्यांच्या वेडगळ तत्त्वविचारांचे फळ आहे ! " हा आमच्याविरुद्ध येणाऱ्या आक्षेपांचा सारांश होय. ह्या विद्वज्जन्य आणि म्हणून अत्यंत महत्वाच्या आक्षेपास समग्र उत्तर देणे म्हणजे वेदांतांत येणाऱ्या सर्व विषयांचा ऊहापोह यथासांग करणे होय. असे करणे प्रस्तुत प्रसंगी अप्रयोजक होय आणि म्हणून वरील अवजड आक्षेपाच्या निरसनार्थ हिंदुतत्त्वज्ञानाच्या उत्तराचे केवळ दिग्दर्शन मात्र करितो. आमच्या सांख्य, योग, वेदांत इत्यादि तत्त्वज्ञान-पद्धतींत जन्म होणे, जिवंत राहणे, ही स्थितीच मुख्यतः दुःखदायक मान-लेली आहे. जन्म प्राप्त होणे म्हणजे नित्य आणि निरंजन अशा शुद्ध स्वरूपापासून भ्रष्ट होणे असा समज आहे. जन्मच दुःखदायक तर त्यांतील कर्म मग ते सत्कर्म असो वा दुष्कर्म असो, व कर्मफल—मग ते सुख-दायक असो या दुःखदायक असो,—ही दोन्ही म्हणजे कर्म आणि कर्मफल हींही दुःखदच आहेत. आईबापांचे घर सोडतांना व सोडल्यावर मुलांस जे अनिवार दुःख होते, स्वदेश सोडतांना पुरुषमात्रास जी अपरिहार्य हानी वाटते, ते दुःख व ती हानी आपली झाली असे जन्मास आलेल्या प्रत्येक हिंदुतत्त्ववेत्त्याला भासण्यास आरंभ होतो. बुद्धि, अहंकार, मन, प्राण, इंद्रिये व दृश्य जग हीं आपलीं कोणी नव्हत, आपण अगदीं परक्यांच्या समाजांत येऊन पडलों आहो, आपले व यांचे कधींही पटणार नाही, असे समजल्यावर आपल्या माहेरची म्हणजे मूळ स्वरूपाची तळम-ळ लागते व नंतर हे तत्त्वज्ञानी आपल्या मूळ स्वरूपास आपापल्या मार्गांनी शोधून काढून तेथेच रममाण होतात, म्हणजे स्वस्वरूपाच्या चिंतनांत नि-मग्न होतात, अगर समाधिस्थ होतात. अशी स्थिति झाल्यावर, विषयांचा कंटाळा आल्यावर, व ज्ञान आणि चिंतन यांच्याच योगाने मोक्ष मिळणार

दयन्ति । इत्येवमुक्ताधिकार्यभिधेयसंबन्धप्रयोजनान्मन्त्रान्सं-
क्षेपतो व्याख्यास्यामः ।

भाष्यार्थ—‘ परमेश्वराने आच्छादितं केलेलें.’ इत्यादि जे—हे अठरा—मंत्र आहेत त्यांचा कर्मकांडाशीं कोणत्याही प्रकारचा संबंध नाही. कारण कर्माशीं ज्याचा कोणत्याही प्रकारचा संबंध नाही अशा आत्म्याचें यथार्थ-स्वरूप वर्णन करण्यासाठीं ह्या मंत्रांची उत्पत्ति आहे.

पूर्व०—आत्म्याचें यथार्थ स्वरूप तें कसें असतें ?

सिद्धांती—ह्या स्वरूपाचें सविस्तर वर्णन पुढें यावयाचेंच आहे. पुढें असें सांगतील कीं ‘ आत्मा शुद्ध आहे, तो कोणत्याही, यत्किंचितही, पातकानें दूषित होत नाही, तो एक आहे, नित्य आहे, आकाशाप्रमाणें अशरीर आहे आणि सर्वव्यापी म्हणजे सर्वत्र भरलेला आहे.’ हें स्वरूप पुढील मंत्र स्पष्ट करणार आहेत, ह्मणून या मंत्राचा उपयोग कर्माविरुद्ध जें ज्ञान तिकडेच करणें योग्य आहे. कर्मकांडांत मात्र कर्माची अपेक्षा असते. पहा कीं पुरोडाश ज्याप्रमाणें आपण उत्पन्न करितों ह्मणजे कर्म केल्यावर व उत्पत्ति झाल्यावर त्याला पूर्णता येते, किंवा सोमादि रस ज्याप्रमाणें उत्पन्न झाल्यावर विकार पावतात किंवा त्रिघडतात, मंत्र जसे शिकल्यावर येऊं लागतात, तांदुळाला ज्याप्रमाणें अग्निसंस्कार दिल्यावर ते शुद्ध होतात, ज्याप्रमाणें ‘ हें माझे उत्तम साधन आहे,’ ‘ आतां असें काम करीन, असे भोग भोगीन ’ इत्यादि अहं-कारी जीव बोलत असतो, त्याप्रमाणें आत्म्यास कांहींच नाही; कारण तो उत्पन्न होत नाही, त्रिघडत नाही, नाश पावत नाही, त्याला संस्कार नको, त्याला कार्य नाही, भोग नाही, ह्मणजे तो शुद्ध, अविकारी, एक, नित्य, अशरीर आणि सर्वव्यापी आहे. अर्थातच त्याला कोणताही विकार होत नाही ह्मणून त्याचें ठायीं कर्मशेषताही नाही.—येथेंही कर्म सांगितलें नाही ह्मणून हें उपनिषद कर्मपर नव्हे.—ह्याचप्रमाणें इतर सर्व जीं उपनिषदें आहेत त्या सर्वांची परि-समाप्ति, पर्यवसान, आत्मस्वरूपाचें स्पर्शीकरण करण्यामध्येंच होतें. उपनिष-दांचाच अर्थ स्पष्ट करण्यासाठीं भगवंतांनीं गायिलेली गीता आणि इतर मोक्ष-शास्त्रें अगर भारतांतील मोक्षधर्म हीं सर्व आत्मस्वरूपाचें ऐक्यच सिद्ध करणारी आहेत.

पूर्व०—मग या मंत्रांस संहितेमध्ये कां घातलें ?

सिद्धां०—कर्मकांडांत घातलें याचा उद्देश कर्म करण्यास अधिकारी कोण, ज्ञानी पुरुषास कर्म करण्याची आवश्यकता कां नाही, हें सांगण्याकरितां या मंत्रांची योजना येथे केली, व ज्ञानी पुरुषास कर्म नको असें सांगितलें.

पूर्व०—गुरुजी ! तर मग तुमच्या या म्हणण्यावरून यज्ञयागादि व इतर कर्में निरुपयोगीच ठरतात. आणि हें तर सर्व वेदशास्त्रांस विरुद्ध आहे.

सिद्धां०—तूं समजला नाहीस. आत्मे अनेक आहेत, ते कर्ते व भोक्ते आहेत ह्मणजे सुख मिळविण्यासाठीं व दुःखाचा परिहार करण्यासाठीं त्या आत्म्यांनीं कर्म केलें पाहिजे व कर्मफल भोगिलें पाहिजे, तसेंच आत्मे पापमग्न आहेत ह्मणजे स्वभावतःच त्यांची पापाकडे प्रवृत्ति आहे अशी ज्यांची बुद्धि आहे; सारांश, आत्म्याचें स्वरूप अपूर्ण आहे, असें ज्या अविद्वान लोकांस वाटतें त्यांच्यासाठीं कर्मकांड, उपासना, नीतिनियम, समाजशासन वगैरे शास्त्रें केली आहेत. सारांश, जैमिन्यादि कर्मकांडप्रतिपादकांच्या मताप्रमाणें असा सिद्धांत आहे कीं 'इहलोकीं केलेल्या कर्माचें फल येथेच मिळावें अशी जो पुरुष इच्छा करितो, किंवा यज्ञयागादि केले ह्मणजे स्वर्गलोकीं सुख मिळेल अशी जो इच्छा करितो, त्याचप्रमाणें मी ब्राम्हण आहे, काणा व कुब्ज वगैरे नसल्यामुळें मला सर्व कर्में करण्याचा अधिकार आहे असें ज्या पुरुषाला वाटतें, त्याच पुरुषाला ह्मणजे अहंकाराचा अभिमान असणाऱ्या अज्ञानी पुरुषाला कर्म करण्याचा अधिकार आहे.' हा जैमिनिप्रभृति मीमांसकांचा सिद्धांत आहे. परंतु ह्या वेदांतविषयांत अभिमानरहित पुरुषाचा विचार कर्तव्य आहे. म्हणून हे जे मंत्र आहेत ते आत्म्याचें यथार्थ स्वरूप प्रकट करून आत्म्याविषयीं जें स्वाभाविक अज्ञान असतें त्याचा निरास करितात. सारांश संसारांत पडलेल्या प्राण्यांस उत्पन्न होणारे जे शोक मोह (संताप आणि मूर्खता) त्यांचा समूळ नाश करण्याचें उत्कृष्ट साधन जें 'आत्मा एकच आहे वगैरे' ज्ञान, तें या मंत्रांच्या योगानें उत्पन्न होतें.

याप्रमाणें हें मंत्र वाचण्यास अधिकारी कोण, या मंत्रांचा अगर उपनिषदाचा विषय काय, ग्रंथाचा विषयाशीं संबंध काय आणि हा ग्रंथ लिहिण्याचें कारण काय हें सांगितलें. —म्हणजे निरभिमानी व विरक्त पुरुष मात्र हा

ग्रंथ वाचण्याचा अधिकारी, 'ईशावास्य' हे या उपनिषदाचे नांव व ज्ञान आणि कर्म यांचा समुच्चय होणे शक्य नाही हा विषय, आत्मस्वरूपाचे विवेचन हा संबंध आणि संसाराचा (जन्ममरणाचा) नाश हे फळ, असे सांगितले. या चार गोष्टींसच 'अनुबन्धचतुष्टय' म्हणतात.—असो आतां ह्या मंत्रांचे संक्षेपतः व्याख्यान करण्यास आरंभ करितों.

उपनिषदारम्भशान्तिमन्त्रः ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ते पूर्ण आहे, हे पूर्ण आहे. पूर्णापासूनच पूर्णाचा उदय होतो. पूर्णातून पूर्ण काढून घेतले असता बाकी पूर्णच राहते! ब्रम्ह हे पूर्ण आहे आणि ह्या दृश्यजगाचे मूळस्वरूपही पूर्णच आहे. पूर्णब्रम्हापासूनच पूर्ण दृश्यजगाची उत्पत्ति झाली आहे. आणि पूर्ण ब्रम्हांतून पूर्ण दृश्यजग जरी काढून टाकिले तरी शिलक बाकी पूर्णब्रम्हच राहते! आधुनिक वरिष्ठगणिताच्या शून्यलब्धी व अनंतलब्धीचा ज्यांस पूर्ण परिचय झाला आहे, त्यांस अनंतांतून अनंत काढून घेतले तरी पुनः अनंतच शिलक कसे राहते याचा परिचय आहेच! —

बृहदारण्यकोपनिषदांत हा मंत्र आहे. याचा अर्थ आचार्यांनी स्पष्ट करून सांगितला आहे त्याचे तात्पर्य सांगतो. 'हे ब्रम्ह आकाशाप्रमाणे सर्वव्यापी असून निरंतर (सर्वत्र घनदाट पसरलेले) व उपाधिशून्य आहे. ह्या सर्वव्यापी ब्रम्हाने नामरूपामुळे दृश्य होणाऱ्या सृष्टीसही स्वस्वरूपाने व्यापून पूर्णत्व दिले आहे, म्हणजे नामरूपात्मक सृष्टिसुद्धां ब्रम्हमयच आहे. नामरूपे मात्र मायेने उत्पन्न होतात ह्मणून असत्य आहेत. नामरूपाचे असत्यत्व स्थापन होऊन 'मी व ही अखिल सृष्टि ब्रम्हच आहेत, आम्ही भिन्न नाही' असे अनुभवपूर्वक ज्ञान झाले म्हणजे आपल्यासही पूर्णत्व येऊन सर्वत्र ब्रम्ह मात्र शिलक राहते.

शान्ति असो असा त्रिवार उच्चार करून मंगलाचरण करितात.

या उपनिषदावर हंसराजस्वामी नामक महावेदांती यांची ओवीबद्ध प्राकृत टीका आहे. ही टीका प्रायशः सुबोध असून महावाक्यांचे सिद्धांत उत्कृष्ट तऱ्हेने समजावून देणारी आहे. ही टीका समग्र देणे अशक्यच होय; तथापि दिग्दर्शनार्थ कांहीं वेचे मात्र घेणार आहे. या तत्त्ववेत्त्याची प्रतिज्ञा पहाः—

मुख्य संज्ञा ते इतुकी । जे प्रत्यगात्मा ब्रह्म एकी । सारांशता ऐसी हे निकी । सर्व वेदांताची ॥ उपनिषद । ' ईशावास्य ' नामाचें प्रसिद्ध । बोलत असे हेचि, आज्ञा शुद्ध । मुमुक्षुसी होतसे ॥ हेचि पूर्ण हेचि परिपूर्ण । ऐसें दोनि वेळा जें उच्चारण । तेंचि एक ब्रह्म परिपूर्ण । दुजें प्रत्यगात्मत्व ॥ हें (ब्रह्म) सृष्टीचें आदीअंतीं । परिपूर्ण अनंत सच्चिन्मूर्तीं । जेथें त्रिविध भेदाची समाप्ति । आणि तिहीं परिच्छेदांची ॥ दुजें (प्रत्यगात्मा) आदिअंति स्फूर्तीचें । जें किमपि विकारलें न वचे । तेंचि प्रत्यगात्मत्व साचें । कूठस्थ नामें ॥....अज्ञानभ्रमें जे भाविती (भिन्न अशी कल्पना करितात) । तेहि पूर्णाहूनि भिन्न नसती । परी वाऊगे कल्पूनिया मती । मरती जन्मोनि ॥...मुळीचा ब्रह्मात्मा जो पूर्ण । तथा ज्ञानद्वारा निश्चयें करून । पूर्णत्वचि अखंड देऊन । ऐक्यें अभिन्न होय ॥ संशय विपर्ययरहित । देह असतांची पूर्णत्वे उरत । जेथूनि मागुती न पावत । उत्थान सहसा ॥....

तात्पर्य, ब्रह्म पूर्ण आहे व प्रत्यगात्माही पूर्ण आहे. दोन्ही एकच आहेत. बाह्य ज्ञानानें प्रत्यगात्मा ब्रह्मापासून निराळासा भासतो, पण तो वेगळा नाही; व पुनः तो अद्वैतज्ञान झाल्यावर एकस्वरूपी होतो अगर स्वस्वरूपास जाऊन मिळतोसा वाटतो; पण तसेही नाही. सारांश, ब्रम्ह हें नित्य एकच आहे म्हणजे वस्तुतः बेरीजही नाही आणि वजावाकीही नाही, अथवा त्यांत दुसरें बाहेरचें कांहीं मिळत नाही व त्यांतून दुसरीकडे कांहीं जातही नाही.

आनंदतीर्थ नांवाचे एक द्वैतवादी टीकाकार आहेत त्यांनी या उपनिषदाचा असा इतिहास दिला आहे. ' स्वायंभूमनूने आपला यज्ञ नामक दौहित्त (मुळाचा मुलगा) याची या मंत्रानें राक्षसविघ्ननिवारणार्थ स्तुति केली. यज्ञ हा आकूतीचा मुलगा व विष्णूचा अवतार होय. त्याने त्या विघ्नकारी राक्षसांचा संहार केला वगैरे.' हा इतिहास ब्रह्मांडपुराणांत आहे असे हे टीकाकार म्हणतात.

हरिः ॐम् ।

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ॥
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥१॥

पदान्वयार्थ.—यत्किंच (जें सर्व काहीं हें) जगत् (जग, विश्व)
—आहे,—इदं (हें) जगत्यां (जगांतील, दृश्य जगांतील) सर्वं (सर्व,
सगळे) ईशा (सर्वांचें नियमन करणारा जो परमेश्वर त्यानें) वास्यं
(राहण्याची जागा केली आहे, किंवा आच्छादन करून टाकिलें आहे.)
तेन त्यक्तेन (तें सर्व टाकून देऊन, त्याचा त्याग करून) भुञ्जीथाः
(उपभोग करीत रहा, स्वस्वरूपाचें ठायीं रममाण हो;) कस्यस्वित्
(कोणाचेंही) धनं (द्रव्य, पैसा, संपत्ति, वस्तु) मा गृधः (घेण्यावि-
षयीं इच्छा करूं नकोस.—हें जें सर्व दिसतें आहे, इंद्रियगोचर आहे, त्या
सर्व जगताचा स्वामी जो परमेश्वर त्यानें हें सर्व जग भरून गेलें आहे. सर्वत्र
परमेश्वरस्वरूपी ब्रह्म भरलें आहे. परंतु ' हें माझे ' अशा ममत्वानें हें जग
आच्छादून गेलें आहे, ह्मणून हा अभिमान सोडून दे व या दृश्य जगाचा,
नामरूपात्मक जगाचा, त्याग कर आणि या विश्वाच्या मूळशीं असणारें
परमार्थरूपीं जें ब्रह्म तेंच मी आहे असें स्वस्वरूप समजून घेऊन अत्यंत
सुखामध्ये निमग्न हो. दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूचा अभिलाष धरूं नको.
अथवा धरशील तरी कसा ? कारण स्वस्वरूपाशिवाय या विश्वांत दुसरें
असें काहींच नाही.

शां० भा०—ईशा वास्यमित्यादि । ईशा ईष्ट इतीद् तेनेशा ।
ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य । स हि सर्वमीष्टे सर्वज-
न्तूनामात्मा संप्रत्यगात्मतया तेन स्वेन रूपेणाऽऽत्मनेशा
वास्यमाच्छादनीयम् । किम् । इदं सर्वं यत्किंच यत्किंचिज्ज-
गत्यां पृथिव्यां जगत्तत्सर्वं स्वेनाऽऽत्मना ईशेन प्रत्यगात्मत-
याऽहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणानृतमिदं सर्वं चरा-
चरमाच्छादनीयं स्वेन परमात्मना । यथा चन्दनागर्वादेरुदका-

दिसंबन्धजक्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गन्ध्यं तत्स्वरूपनिषर्घणेनाऽऽ-
 च्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन । तद्वदेव हि स्वात्मन्यध्य-
 स्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं जगद्द्वैतरूपं जगत्यां
 पृथिव्यां जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं
 विकारजातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात् । एवमी-
 श्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यास एवाधिकारो
 न कर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो
 वा भृत्यो वाऽऽत्मसंबन्धिताया अभावादात्मानं पालयत्यत-
 स्त्यागेनेत्ययमेव वेदार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं त्यक्तै-
 षणस्त्वं मा गृधः गृधिमाकाङ्क्षां मा कार्षीर्धनविषयाम् ।
 कस्यस्विद्धनं कस्यचित्परस्य स्वस्य वा धनं मा काङ्क्षीरि-
 त्यर्थः । स्वित्यनर्थको निपातः । अथवा मा गृधः । कस्मात् ।
 कस्यस्विद्धनमित्याक्षेपार्थो न कस्यस्विद्धनमस्ति यद्गृध्येत ।
 आत्मैवेदं सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं त्यक्तमत आत्मन एवेदं
 सर्वमात्मैव च सर्वमतो मिथ्याविषयां गृधि मा कार्षीरित्यर्थः ॥१॥

शांकरभाष्यार्थ—जो सर्वांचे नियमन करितो तो ईश. त्याने म्हणजे
 परमेश्वराने अथवा सर्वांच्या व सर्व प्राण्यांच्या अंतर्गामी राहणारा जो श्रेष्ठ
 आत्मा त्याने, हे सर्व आच्छादन करून टाकिले आहे.

शिष्य—महाराज ! हे म्हणजे काय ? आणि परमात्म्याने ते कसे
 आच्छादन केले आहे ?

गुरु—अरे ! हे म्हणजे या सर्व पृथ्वीवर जे कांहीं दिसत आहे ते. हे सर्व
 परमेश्वराने आपल्या स्वरूपाने आच्छादन करून टाकिले आहे.

शिष्य—महाराज ! तर मग अत्यंत श्रेष्ठ जो परमात्मा त्यालाच आपण
 ईश्वर म्हटले. आणि आतां त्याने हे सर्व आच्छादून टाकिले आहे असे म्हणतां,
 तेव्हां परमेश्वराकडे म्हणजे परब्रह्माकडे कर्तृत्व येते. नाही काय ?

गुरु—अरे ! तू सर्व शब्द लक्ष्यांत ठेवीत नाहीस आणि उगीच शंका
 काढितोस. सर्वांच्या अंतर्गामी राहून तो आच्छादन करितो असे मी सांगि-

तलेंना ? पुनः, आपण अज्ञानी आहों, मायेला वश आहों तोंपर्यंत माया-रूपी जें हें जग त्याला कोणी नियंता पाहिजेच कीं नाही? अज्ञान स्थितीतील मनुष्यांस सन्मार्ग दाखविण्याच्या हेतूनें परमेश्वरही मायावी होऊन सर्वांचें नियमन करितोसा दिसतो. समजलास ? वस्तुतः जगही नाही आणि नियम-नही नाही. आरशांत पडलेल्या प्रतिबिंबांचा नियंता आरशांत पाह-णारा मनुष्य असतो; आरसा काढून घेतला म्हणजे जसें प्रतिबिंब व नियाम-कत्व हें सर्व नाहीसें होतें, तसाच हा प्रकार होय. वस्तुतः भेद नाही. मायेनें भेद उत्पन्न होतो, व नियामकत्वही उत्पन्न होतें. पण आपण अज्ञान-वश असतो, म्हणून हें सर्व जगत आपल्यास ब्रम्हमय नाही असें वाटतें. पण सर्वत्र परमात्माच आत्मरूपानें भरला आहे आणि मीही तोच परमात्मा आहे आणि हें सर्व स्थावरजंगम मला भिन्नसें दिसतें तें दिसणें खोटें आहे असें ज्ञान झालें आणि सतत विचार करून हें ज्ञान दृढ केलें म्हणजे सर्वत्र परब्रम्हच आहे असा सिद्धांत होतो व आपण मुक्त होतो. पहा कीं एखादा मैलागिरीवरील उत्तम चंदन स्वभावतः अति सुगंधी असतो, पण त्यास पाण्याचा संसर्ग झाला तर तो कुजतो व त्यास घाण येऊं लागते. पुढें तो कुजलेला भाग घासून घासून काढून टाकिला म्हणजे जसें चंदनाचें पूर्व स्वरूप प्रकट होऊन घाण नाहीशी होते, त्याचप्रमाणें निर्विकारी आत्म्या-वर ' तो कर्ता आहे, भोक्ता आहे ' इत्यादि जे खोटे आरोप केले जातात, व नाम आणि रूप यांच्या योगानें विकारवश झाल्यासारखें भासणारें सर्व विश्व, द्वैतरूपी आहे म्हणजे परब्रम्हाहून निराळें आहे असें जें खोटें ज्ञान होतें, त्या सर्वांचा नाश होतो. हा नाश वस्तुतः सत्य असणाऱ्या केवळ ब्रम्हज्ञानाच्या अनुभवानें होतो. समजलें ?

असें ज्याला ज्ञान झालें व एकच ब्रम्ह आहे अशी ओळख स्वानुभवानें पटली म्हणजे मात्र ' पुत्र असावा, धन असावें, कीर्ति मिळावी किंवा स्वर्ग लोक असावा. ' अशा तीन्ही प्रकारच्या वासनांचा नाश होतो, व तो पुरुष संन्यासाला योग्य होतो. अशा पुरुषाला सकाम कर्म नाही. मग त्यानें सर्व कर्मांचा फलत्याग करावा. कारण टाकलेला किंवा मेलेला मुलगा किंवा सेवक यांचा व आपला संबंध नाहीसा झाल्यावर ते जसें आपलें पालनपोषण करीत माहीत, तसेंच वासनारहित केलेलें कर्म ही आपल्यास फल देत नाही.

म्हणून त्याचा, अर्थात सर्व कर्मांचा फलत्याग करणें इष्ट आहे, असाच मंत्राचा अर्थ आहे.

सर्व कर्मांचा फलत्याग केल्यावर मग तूं आत्मस्वरूपाच्या आनंदामध्येच रममाण होऊन रहा. आत्मस्वरूपी तल्लीन झाल्यावर अर्थातच तुला धनाची वासना ठेवण्याचें कारण राहणार नाही. कारण आत्मसुखाची प्राप्ति झाल्यावर विषयसुखाची अगर दुसऱ्याच्या धनाची वासना नष्टच झाली पाहिजे. शिवाय दुसरा पदार्थच नाहीसा झाल्यावर वासना तरी राहणार कशी? आपणच हें सर्व आहों, सर्वत्र ईश्वरच आत्मस्वरूपानें भरला आहे असा परिचय झाल्यावर दृश्यजात खोटे भासतें आणि वासनेचा उद्भवही होत नाही. तथापि एखादें वेळीं तरी जीव मायेला वश होईल म्हणून तूं वासनाच ठेवूं नको, तिला उत्पन्न होऊं देऊं नको, असा उपदेश केला आहे. सारांश सर्वत्र ईश्वर आत्मस्वरूपानें भरला आहे, असें ज्ञान करून घे, मिथ्या विषयांचा त्याग कर आणि मिथ्याविषयांबद्दल जी वासना उत्पन्न होते तिचाही त्याग कर असा उपदेश प्रथम मंत्रांत केला आहे.

आनंदभट्टोपाध्यायांनीं व अनन्ताचार्यांनीं श्रीशंकराचार्यांच्या भाष्यानुरोधानेंच विशेष स्पष्ट करणारीं भाष्ये लिहिलीं आहेत त्यांत प्रथमतःच असें सांगितलें आहे कीं प्रस्तुतच्या उपनिषदांत आत्मस्वरूपाचें याथात्म्य वर्णिलें असून कर्मांचा त्याग करावयास सांगितला आहे. येथें कितीयेकांचे असें म्हणणें आहे कीं हा उपदेश प्रत्यक्ष कोणी एखाद्या शिष्यास केला असें नाही, तर श्रुतीच्या शब्दांवरून मात्र ती उपदेश करिते असा भास होतो! ह्मणजे श्रुतीच उपदेशरूपानें वर्णन करिते- पण उपाध्याय तर म्हणतात कीं हें उपनिषद एका ऋषीनें कोणा एका मुमुक्षु शिष्यास सांगितलें आहे.

‘ आत्मलाभान्न परं विद्यते ’

आत्मलाभाशिवाय दुसरा श्रेष्ठ लाभ नाही अशी यांची प्रतिज्ञा आहे. अनन्ताचार्य कांहीं समर्थकश्रुति देतातः—

‘ स एवाधस्तात् । स एवोपरिष्ठात् ’

‘ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ’

‘ तोच (आत्मा) खाली आहे. तोच वर आहे, ’ (छांदोग्य ७।२५।१)

‘ आंत बाहेर सर्वास व्यापून नारायण राहिला आहे ’ (महानारायण ११।६). तसेच ‘ वास्यंचा अर्थ ’ उत्पन्न केलें, स्थापित केलें व नियमित केलें; असा करितात.

‘ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति ’
‘ यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यादि श्रुतेः ’

‘ ज्यापासून हीं सर्व भूतें उत्पन्न होतात, व जिवंत राहतात. ’ ‘ सर्व भूतें ज्याच्यामुळे नियमित होतात, तो आत्मा अंतर्त्यामीं असून अमृत आहे. ’ असें तैत्तिरियोपनिषद सांगतें. याचप्रमाणें ‘ आत्मा सर्वांचा स्वामी व नियामक आहे ’ अशा अर्थाची एक दुसरी श्रुति देतात.

उवटाचार्य—‘ अविद्या ’ ह्मणजे ‘ स्वस्वामिसंबंध ’ (हें माझे असें जिच्यामुळे वाटतें ती अविद्या) असा अर्थ करितात.

रामचंद्रपंडित—

“ किं करोमि क्व गच्छामि किं गृण्णामि त्यजामि किम् ॥
आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पाम्बुना यथा ”

मी काय करूं ? जाऊं कोठें ? घेऊं काय ? टाकूं काय ? सर्वत्र आत्मा भरलेला आहे; कल्पांताचे वेळीं जसें सर्वच जलमय होतें, तसा सर्वत्र आत्मा भरला आहे. तेव्हां टाकूं काय, घेऊं काय, जाऊं कोठें आणि करूं काय हे प्रश्न सहजच आहेत. सारांश सर्वच आत्मा आहे तेव्हां कांहींच ध्यावयाचें नाही व कांहीं टाकावयाचेंही नाही!

महीधर—‘ इदं ’ = खोटें, असत्य. ‘ मीच परमात्मा आहे, असें चिंतन करावें. ’ सर्व वैषयिक द्रव्यें एकापासून दुसऱ्याकडे जात असतात म्हणून आपलें म्हणून कांहींच नाही असें समजावें ’ असा अर्थ करितात.

हंसराज--मुळीं प्रत्यगात्मा ब्रम्ह अभिन्न । मायातीत शुद्ध निरंजन । येथें जाहली स्फूर्ति न होऊन ! ‘ अहं ब्रह्मास्मिरूपे ॥ असें सांगून सृष्टीची स्थावर जंगमात्मक उत्पत्ति हंसराजांनीं सांगितली. त्यांत हिरण्यगर्भापासून तों कीटकापर्यंत व तृणापर्यंत सर्व दृश्यपदार्थ मायावश आहेत असें ठरविलें व ईशच स्वतः प्रेरक आहे व सर्वाभूतीं ब्रम्ह आहे असें सांगून बाह्यविषयाचें सुख दुःख आपलें नव्हे, पंचमहाभूतांचें आहे, म्हणून तें टाकून देऊन ब्रम्हचिंतन करावें अशी आज्ञा केली.

अनंदतीर्थः—‘ वास्यं ’ = ईश्वरानें राहण्यास योग्य असें विश्व. ‘ त्यक्तेन ’

याचा अर्थ 'परमेश्वरानें दिलेलें' असा करून जें परमेश्वर देईल त्यांत संतुष्ट राहावें, त्याशिवाय इतराजवळ याच्चा करूं नये असा दुसऱ्या पंक्तीचा अर्थ करितात. ब्रम्हपुराणांत अशाच अर्थाचा श्लोक आहे. सारांश 'वैराग्यपर हा मंत्र नसून भक्तिपर आहे असें यांचें मत आहे. ॥ १ ॥

एवमात्मविदः पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासेनाऽऽत्मज्ञाननिष्ठतयाऽऽत्मा रक्षितव्य इत्येष वेदार्थः । अथेतरस्यानात्मज्ञतयाऽऽत्मग्रहणायाशक्तस्येदमुपदिशति मन्त्रः —

याप्रमाणें शास्त्रोक्त आत्मज्ञान ज्याला झालें आहे त्यानें पुत्र वगैरेंचा सर्व प्रथमतःच त्याग करून आत्मज्ञानाची जी निष्ठा (जें सदोदित चिंतन) त्याच्या योगानें आत्म्याचें रक्षण करावें असा पहिल्या मंत्राचा अर्थ झाला. आतां ज्या मनुष्याला आत्म्याचें तत्त्व समजत नाहीं आणि ह्मणून आत्मज्ञान ग्रहण करण्याचें सामर्थ्य नाहीं, त्यांच्यासाठीं हा दुसरा मंत्र सांगतात :—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥२॥

पदान्वयार्थ—इह (येथें) कर्माणि (कर्में) कुर्वन् एव (करीत असतांनाही) शतं (शंभर) समाः (वर्षें) जिजीविषेत् (जिवंत रहाण्याची इच्छा करितो). एवं (याप्रमाणें) नरे (मनुष्यत्वाचा अभिमान धरणाऱ्या) त्वयि (जगण्याची इच्छा करणारा जा-तू त्या तुला) इतः (या पासून, कर्में केल्यापासून) अन्यथा (दुसरा प्रकार) न अस्ति (नसतो.— हीं सांगितलेलीं कर्में जन्मभर केलीं असतां कोणताही दोषाचा प्रकार होत नाहीं—) कर्म (कर्म ही) न लिप्यते (लिप्त होत नाहीं. अंगाला लागत नाहीं.) सारांश, ज्या पुरुषाला आत्मज्ञान झालें नाहीं त्यानें निष्काम बुद्धीनें शास्त्रोक्त कर्म जन्मभर आचरण करावें. त्यापासून पाप होत नाहीं आणि कर्मापासून उत्पन्न होणारें सुखदुःखही त्यास भोगावें लागत नाहीं.

शां. भा.—कुर्वन्नेवेति । कुर्वन्नेव इह निर्वर्तयन्नेव कर्माण्यग्निहोत्रादीनि जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेच्छतं शतसंख्याकाः समाः संवत्सरान् । तावद्धि पुरुषस्य परमायुर्निरूपितम् ।

तथा च प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि तत्कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते । एवमेवं प्रकारेण त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनीत एतस्मादाग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्तमानात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते कर्मणा न लिप्यत इत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । कथं पुनरिदमवगम्यते पूर्वेण मन्त्रेण संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठोक्ता, द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेत्युच्यते । ज्ञानकर्मणोर्विरोधं पर्वतवदकम्प्यं यथोक्तं न स्मरसि किम् । इहाप्युक्तं यो हि जिजीविषेत्, स कर्म कुर्वन् । ईशा वांस्यमिदं सर्वं, तेन त्यक्तेन भुञ्जीथां मा गृधः कस्यस्विद्धनमिति च । न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियादिति च पदम् । ततो न पुनरियादिति संन्यासशासनात् । उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति । इमौ द्वौवैव पन्थानावनु निष्क्रान्ततरौ भवतः क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्चोत्तरेण निवृत्तिमार्गेण एषणात्रयस्य त्यागः । तयोः संन्यासपथ एवातिरेचयति “न्यास एवात्यरेचयत्” इति च तैत्तिरीयके । “द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तश्च विभावितः” इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण भगवता । विभागं चानयोर्दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥

शांकरभाष्यार्थ—येथें अग्निहोत्रादि—वेदविहित कर्म करीत असतांनाच शंभर वर्षे जगण्याची इच्छा करावी. पुरुषार्थे आयुष्य तितकेच, शंभर वर्षेच, आहे, असे सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे मागचा पुढचा संबंध लक्ष्यांत ठेवून अनुवाद केला असतां असे ठरते कीं शंभर वर्षे जी जगण्याची इच्छा करावयाची ती कर्म करण्यासाठीच इच्छा असावी. येणेंप्रमाणे जगण्याची इच्छा करणारा नराभिमाना जो तू त्या त्वां अग्निहोत्रादि विहित कर्म केलीं असतां, सारखें शास्त्रोक्त आचरण ठेविलें असतां, पुण्यमार्गापासून भ्रष्ट होऊन अन्य प्रकाराला म्हणजे अन्यमार्गाला—पापमार्गाला जाशील असे होणार नाही [पहा भगवद्गीता अ० २ श्लोक ४७, अ० ३ श्लोक १९, अ० ६ श्लोक १० व

बृहदारण्यक ४।४।२२] आणि पापकर्म तुझ्या हातून झाले नाही म्हणून पापाचा किंवा पापकर्माचा अथवा कोणत्याही कर्माचा, संपर्कही तुला लागणार नाही. म्हणून अहंकाराला वश होऊन तू जगण्याची इच्छा जर करीत असशील तर व चित्तशुद्धीसाठीही तुला अग्निहोत्रादि विहित कर्मेच केली पाहिजेत; आणि हीं कर्मे निष्काम बुद्धीनेच केली पाहिजेत.

शिष्य—भगवन् ! आपण असें कसें म्हणतां ? मला असें वाटते की ज्या पुरुषाला पूर्व मंत्रामध्ये ज्ञानाचा उपदेश केला, त्याच पुरुषानें कर्म करावें असें दुसऱ्या मंत्रानें सांगितलें आहे. आपण हा भेद काढीत आहां व ज्ञान आणि कर्म एका पुरुषाला सांगितलें नाही असें म्हणतां हें कशावरून ? पहिल्या मंत्रामध्ये पुत्रादिकांचा त्याग करणाऱ्या संन्याशालाच ज्ञाननिष्ठा सांगितली आणि दुसऱ्या मंत्रामध्ये संन्यास करण्याला अशक्त असणाऱ्या मनुष्याला कर्मनिष्ठ सांगितली असा भेद मुळांत तर नाही. आपण कोठून काढितां हा भेद भगवन् ?

गुरुजी—अरे ! तूं इतका विसरालू कधीं झालास ? 'मी कर्ता आहे, मी भोक्ता आहे' हें ज्ञान नव्हे. अज्ञान आहे. हा ज्ञानाभास कर्म करण्याचे वेळीं असतो आणि 'आत्मा शुद्ध आहे, अविकारी आहे, अकर्ता आहे,' वगैरे आत्मज्ञानाचेवेळीं 'हा मी, हें माझे' हें अज्ञान नाहीसें होतें; सारांश ज्ञान आणि कर्म यांच्यामध्ये जो विरोध आहे, तो पर्वतामारखा न हालणारा आहे, हें मार्गें तुला सांगितलें होतें; ज्ञान व कर्म एकत्र राहूं शकत नाहीत हेंही सांगितलें होतें, तें तूं विसरलास वाटते ? या उपनिषदांत व याच मंत्रांत सांगितलें आहे की ज्याला जगण्याची इच्छा आहे त्यानेच कर्म करावें म्हणून. तसेच परमेश्वरानें हें सर्व दृश्य जग आपल्या मायेच्या आवरणानें आच्छादून टाकिलें आहे, तें टाकून देऊन कोणत्याही प्रकारच्या विषयाविषयीं अभिलाष धरूं नये असें पहिल्याच मंत्रांत आत्मज्ञानाला सांगितलें आहेना ? जिवंत राहिलास किंवा मेलालास तरी आशा करूं नये याचा अर्थ, कर्म करूं नये, अरण्यांत जावें, सर्व संग सोडावा, या शिवाय मुक्ति मिळविण्याला दुसरा मार्गच नाही, असाच नव्हे काय ? त्याचप्रमाणें आयुष्याची आशा सोडून दिलेला पुरुष पुनः कर्मांमध्ये प्रवृत्त होत नाही व होऊं देऊं नये, हेंच 'त्याग कर' या मंत्रशब्दानें सांगितलेंना ? मग असें भ्रांतिष्ठासारखें काय विचारतोस ?

तसेंच ज्ञानाचें फल निराळें आहे, कर्माचें फल निराळें आहे, हें याच उपनिषदांत ठरणार आहे. ' हे दोनच पंथ एका पाठीमागून एक असे उत्पन्न झालेले आहेत; प्रथम कर्ममार्ग अगर प्रवृत्तिमार्ग आणि दुसरा ज्ञानमार्ग अगर निवृत्तिमार्ग हे, हे दोन मार्ग आहेत. भगवत्पादाचार्यांचे मते प्रथम वेदोक्त कर्मे करून मग पुत्र, धन, मित्रांचा सर्वस्वाचा त्याग केला असतां निवृत्तिमार्ग सिद्ध होतो.' असें नारायण उपनिषदांतही सांगितलें आहे. या दोन मार्गांपैकी संन्यासमार्गच श्रेष्ठ आहे. 'त्याग करणें हा श्रेष्ठ पंथ आहे' असें तैत्तिरियक उपनिषदामध्ये सांगितलें आहे. महाऋषी वेदाचार्य भगवान व्यास हे सुद्धां पूर्ण विचार करून निश्चयानें असेंच आपल्या मुलास सांगतात: 'वेदांनीं सांगितलेले हे दोन मार्ग आहेत. एक प्रवृत्ति आणि दुसरा निवृत्ति. प्रवृत्ति म्हणजे कर्म करणें हें आहे लक्षण ज्याचें तें वेदोक्त धर्म-कर्म होय. त्याचप्रमाणें आत्मप्राप्तीस अत्यंत सुलभ असा निवृत्ति मार्ग आहे.' आम्हांही हा विभाग पुढें याच उपनिषदांत दाखवूं. सारांश ज्याला संन्यास साधत नाही त्यानेंच कर्म करावें. ज्ञानमार्ग आणि कर्ममार्ग हे दोन्ही मार्ग एका पुरुषाला एकाच काळीं अनुसरतां येणार नाहींत.

आनंद०—उपासनामार्ग हा कर्म आणि ज्ञान मिळून होतो. अज्ञानावस्थे-मध्ये याचा उपयोग आहे. कर्म आणि ज्ञान भिन्न आहेत हें सिद्ध करण्या-साठीं श्रीमद्भगवद्गीतेतील तिसऱ्या अध्यायाचा तिसऱ्या श्लोकाचा आधार देतात.

हंसराज—या मंत्राचा अर्थ असा करितात कीं, येथें सांगितलेलीं सर्व कर्मे निर्लोभ मनानें केलीं असतां कर्मबंध प्राप्त होत नाहीं. आचार्यांनीं केलेल्या अर्थापेक्षां हा थोडा भिन्न आहे हें सांगावयास नकोच.

आनंदतीर्थः—“कर्म केलेंच नाहीं तर कर्मबंध प्राप्त होत नाहीं असें नाहीं.

कारण— 'अज्ञस्य कर्म लिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वतः ।

ज्ञानिनोऽपि यतो हास आनन्दस्य भवेद्भ्रुवम् ।

अतोऽलेपेऽपि लेपः स्यादतः कार्यैव सा सदा ॥

श्रीकृष्णाची जो अज्ञानी उपासना करीत नाहीं त्याचे कर्मच त्याला बाधक होतें. उपासना केली नाहीं तर कर्म न करणाऱ्या संन्याशाच्या आनंदाचाही नाश निश्चयानें होतो; सारांश कर्म केलें नाहीं तर कर्माचा बंध प्राप्त होतो.

बंध म्हणून श्रीकृष्णाची उपासना करावी. मग मात्र कर्मापासून उत्पन्न होणारा बंध बाधक होत नाही. हे नारदीयांतील वाक्य आहे. तात्पर्य हे आहे कीं द्वैताभिमानी तत्त्वज्ञांस भगवदुपासनेशिवाय मोक्ष मिळविण्याला अन्य मार्ग दिसत नाही. अद्वैतवादी म्हणतो कीं, उपासनेच्या काळीही ' मीपणा ' चा अभिमान असतो. तो अभिमान नष्ट झाला, ब्रह्मज्ञानाने मीपणाच सरला म्हणजे ज्ञानी पुरुष आनंदस्वरूपच होतो. मग त्याचा आनंद कमी किंवा जास्ती होण्याची वार्ता कशाला ?

अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते—

यानंतर हा तिसरा मंत्र आत्मज्ञानशून्य म्हणून अविद्वान लोक त्यांची निंदा करण्यासाठी योजिला आहे.—

असुर्या नाम ते लोका

अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति

ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ ३ ॥

पदान्वयार्थ—अन्धेन तमसा (न दिसणाऱ्या अशा अंधकाराने, अज्ञानाने) आवृताः (गुरफटून गेलेले, झांकून गेलेले, मंद दृष्टि झालेले) ते (ते) लोकाः (जन्म) असुर्या नाम (राक्षसीच, केवळ प्राणपोषकच, ज्ञानहीनच) होत. ये के (जे कोणी) आत्महनो जनाः (आत्मघात करणारे लोक) तान् (त्या लोकांना; त्या जन्मांला) प्रेत्य (मरणानंतर) अभि गच्छन्ति (आपआपल्या कर्मानुसार जातात.) तात्पर्य हे आहे कीं आत्म्याचा विचार न करितां केवळ अज्ञानामध्ये आयुष्य कंठणारे व विषयासक्त आत्मघाती लोक आपआपली शरीरे नष्ट झाल्यावर अंधकाराने व अज्ञानाने पूर्ण अशा राक्षसी जन्माला जातात म्हणजे आत्मज्ञान न झालेले लोक जन्ममरणाच्या चक्रांत सांपडतात.

शां. भा.—असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां च स्वभूता लोका असुर्या नाम । नाम

शब्दोऽनर्थको निपातः । ते लोकाः कर्मफलानि लोक्यन्ते
 दृश्यन्ते भुज्यन्त इति जन्मानि । अन्धेनादर्शनात्मकेनाज्ञानेन
 तमसाऽऽवृता आच्छादितास्तान्स्थावरान्तान्प्रेत्य त्यक्त्वेमं देह-
 मभिगच्छन्ति यथा कर्म यथाश्रुतम् । ये के चाऽऽत्महनः ।
 आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः । के ते जनाः । येऽविद्वांसः ।
 कथं त आत्मानं नित्यं हिंसन्ति । अविद्यादोषेण विद्यमा-
 नस्याऽऽत्मनस्तिरस्करणात् । विद्यमानस्याऽऽत्मनो यत्कार्यं
 फलमजरामरत्वादिसंवेदनलक्षणं तद्धतस्येव तिरोभूतं
 भवतीति प्राकृताऽविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते तेन
 ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥ ३ ॥

शांकरभाष्यार्थ.—खरें जें आत्मज्ञान, अद्वैतज्ञान, तें ज्यांना नाहीं ते सर्व
 लोक—देवकोटींतले असले तरी—असुर म्हणजे राक्षसच होत. हे राक्षस राह-
 प्याच्या ज्या जागा, जीं भुवनें, जे लोक, त्यांस असुर्य लोक असें म्हणतात.
 ह्या लोकांत केलेल्या कर्मांचीं फळे भोगलीं जातात म्हणून त्यांस जन्म म्हणावें.
 जेथें कांहीं दिसत नाहीं, बुद्धि चालत नाही अशा अज्ञानरूपी अंधकारामध्ये
 गडप होऊन गेलेले जे दगड, धोंडे इत्यादि पर्यंतचे जे जड जन्म तेथपर्यंत सुद्धां-
 हें मानव शरीर टाकून दिल्यानंतर ज्या ज्या प्रमाणें कर्म केले असेल त्या त्या
 मानानें व ज्यानें जसें ज्ञान मिळविलें असेल त्याप्रमाणें, जशी ज्याची समज
 झाली असेल त्याप्रमाणें,—कर्मभूमीवर अज्ञानी लोक पुनः जन्म घेतात.—मुंडको-
 पनिषदांत हेंच सांगितलें आहे.—[पहा भगवद्गीता अ. १९ श्लोक १०].

शिष्य—भगवन् ! जन्ममरणाचें चक्र कोणाच्या पाठीमागे लागलें आहे ?

गुरु—अरे ! जे लोक आत्म्याचा घात करितात त्या आत्मज्ञानशून्य
 अज्ञानी लोकांच्या पाठीमागे जन्ममरणाचें चक्र लागलेलें आहे ! आत्मे अनेक
 आहेत असें मानणाऱ्या लोकांच्या मागे जन्ममरणाची साडेसाती असावयाचीच.

शिष्य—गुरुजी ! नित्य आणि अविनाशी अशा आत्म्याचा घात
 कसा होतो ?

गुरु—अरे वत्सा ! हा घात म्हणजे प्रत्यक्ष नाश करणें किंवा मारणें
 नव्हे; आत्म्याचा घात होत नाहीं हें सिद्धच आहे. पण अविद्या, अज्ञान
 किंवा माया; जी असते तिला वश झाल्यामुळे दुष्टबुद्धि झालेले लोक नित्य जो

आत्मा त्याचा तिरस्कार करितात; म्हणजे आत्मस्वरूपाचा विचारच करित नाहीत म्हणून त्या पापी लोकांस लक्षणेने आत्मघाती असे म्हटले आहे. नेहमी राहणारी जी सद्वस्तु, जो आत्मा, तो कळला असता 'मी अज आहे, मी अमर आहे' हीं फळें वरील दुर्दैवी मायावश मनुष्यास मिळत नाहीत म्हणूनही या अज्ञ आणि प्राकृत लोकांस आत्मघाती असे म्हटले आहे. अर्थातच या दोषाने ते लोक अज्ञानजन्य संसारांत, जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत, सांपडतात.

आनंदभट्ट—' असुराः ' याचा अर्थ असु ह्मणजे प्राण त्यांमध्ये रमणारे, भोग भोगण्यासाठीं जिवंत राहूं इच्छणारे देवादि, असा करितात.

ब्रह्मानंदस्वामीही भोगलंपट देवांस असुर ह्मणतात; 'व जो आपल्यास एक असतां भलतेंच समजतो तो कोणतें पातक करणार नाही?' असें विचारतात.

शंकरानंद—' अन्धेन तमसा ' याचा अर्थ चार प्रकारचे क्लेश आणि 'मी, हें माझे' असा जो अभिमान त्यानें, असा करितात.

हंसराज—' असुर्या ' याचें ' असूर्या ' असें स्वरूप करून ' जेथें सूर्य नाही असें लोक ' असा अर्थ करितात. येथेंच अहंकार धरणारे लोक जातात.

आनंदतीर्थ—' असुर्य=जेथें चांगले भोग मिळत नाही दुःखकारकच मिळतात, व जेथें राक्षसांची वसाति असते ते लोक. असताची, नाशवंताची अगर शून्याची उपासना केली असतां चांगले व पुण्यशील भोग मिळावयाचेच नाहीत ! महादुःखैकहेतुत्वात्प्राप्यत्वादसुरैस्तथा । असुर्या नाम ते लोकास्तान्यन्ति विमुखा हरौ ॥ (हरि विन्मुख जे झाले ते असुर्य लोकांस जातात.....असुर्याचा अर्थ वर केलाच आहे.) ' ये के ' (जे कोणी, या शब्दांनीं सर्व साधारण नियम सांगितला.) हरीची उपासना न करणारा प्राणी दुःखकारी लोकाप्रत जातो असें सांगण्याचा या द्वैतमतानुयायी स्वामींचा उद्देश आहे. अज्ञानदर्शेंत, ममत्वाचा अभिमान समुळ सुटला नाही, तोंवर उपासनामार्ग उपयोगी आहेच. पुढें उपासनेच्या दृढ संसर्गाने ईश्वरमय व पुढें ब्रह्ममयच आपण झालों ह्मणजे उपासना संपते व सर्व ब्रह्मकार झाल्यामुळे ' असुर्य ' लोकही राहत नाही, मग जाण्यायेण्याची गोष्ट कां बोलावी ? ॥३॥

यस्याऽऽत्मनो हननादविद्वांसः संसरन्ति, तद्विपर्ययेण

विद्वांसो जना मुच्यन्ते ते नाऽऽत्महनः । तत्कीदृशमात्मतत्त्व-

मित्युच्यते—

शिष्य—ज्या आत्म्याचा घात करून अविद्वान लोक जन्ममरणांत सांपडतात, व ज्याच्या, आत्म्याच्या, स्वानुभवानें विद्वान लोक मुक्त होतात व आत्मघाती होत नाहीत, तो आत्मा व तें आत्मतत्त्व काय हें मला समजून सांगाल भगवन् !

गुरु—एक मी काय सांगतो तें :—

अनेजदेकं मनसो जवीयो

नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।

तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्-

स्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

पदान्वयार्थ—अनेजत् (कंप होणें, हालचाल होणें, विकार पडणें, हें नाहीं ज्याला अस) एकं (अद्वितीय,) मनसः (मनापेक्षां) जवीयः (अत्यंत चपल) एतत् (ह्या अमृतत्वाला) देवाः (प्रकाशणारीं नेत्रें इत्यादि इंद्रियें) न आप्नुवन् (मिळवूं शकली नाहीत.—इंद्रियांस हें आत्मतत्त्व गोचर होत नाहीं.) कारण पूर्वं (पूर्वीच) अर्षत् (गेलेलें आहे असें हें,—तत्त्व आहे—). ह्मणजे इंद्रियें हीं मनाशिवाय आपआपलीं कामें करूं शकत नाहीत. आत्मतत्त्व हें मनापेक्षांही चपल आहे. तेव्हां इंद्रियांचा आत्मतत्त्वावर व्यापार सुरू होण्यापूर्वीच तें त्यांस अदृश्य होतें.—तत् (तें—आत्मतत्त्व—) धावतः (लवकर लवकर चालू लागलें ह्मणजे) अन्यान् (आत्म्याशिवाय बुद्धि, मन, इंद्रियें यांस) अत्येति (पाठीमागे टाकितें). तिष्ठत् (अविक्रिय स्थितीमध्ये राहणारें, अविकारी, जें आत्मतत्त्व अविकारी आहे.) तस्मिन् (त्या आत्मतत्त्वामध्ये) मातरिश्वा (अंतरिक्षामध्ये गमन करणारा वायु) अपः (आपलें कर्म) दधाति (धारण करितो.) आत्मा इंद्रियें, मन, बुद्धि यांस अगोचरच आहे आणि या आत्म्यामध्ये वायु आपलें काम म्हणजे प्राणीमात्रांकडून हालचाल करण्याचें काम करितो.—

शां० भा०—अनेजदिति । अनेजत् न एजत् । एजृ कम्पने । कम्पनं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिस्तद्वर्जितं सर्वदैकरूपमित्यर्थः ।

तच्चैकं सर्वभूतेषु मनसः संकल्पादिलक्षणाज्जवीयो जववत्तरम् ।
 कथं विरुद्धमुच्यते ध्रुवं निश्चलमिदं मनसो जवीय इति च ।
 नैष दोषः । निरुपाध्युपाधिमत्त्वेनोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन
 स्वेन रूपेणोच्यतेऽनेजदेकमिति । मनसोऽन्तःकरणस्य संकल्प-
 विकल्पलक्षणस्योपाधेरनुवर्तनादिह देहस्थस्य मनसो ब्रह्मलो-
 कादिदूरगमनं संकल्पेन क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनसो जविष्टत्वं
 लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादीन्दुतं गच्छति
 सति प्रथमं प्राप्त इवाऽऽत्मचैतन्यावभासो गृह्यतेऽतो मनसो
 जवीय इत्याह नैनद्देवा द्योतनाद्देवाश्चक्षुरादीनीन्द्रियाण्येतत्प्रकृ-
 तमात्मतत्त्वं नाऽऽप्नुवन्न प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनोजवीयो मनो-
 व्यापारव्यवहितत्वात् । आभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां
 विषयी भवति । यस्माज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत्पूर्वमेव गतम् ।
 व्योमवद्भाषित्वात् । सर्वव्यापि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं
 स्वेन निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः
 संसारविक्रिया अनुभवतीवाविवेकिनां मूढानामनेकमिव च प्रति-
 देहं प्रत्यवभासत इत्येत दाह । तद्धावतो दुतं गच्छतोऽन्याना-
 त्मविलक्षणान्मनोवागिन्द्रियप्रभृतीनत्येति, अतीत्य गच्छतीव ।
 इवार्थं स्वयमेव दर्शयति तिष्ठदिति । स्वयमविक्रियमेव सदि-
 त्यर्थः । तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे मातरिश्वा
 मातर्यन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः सर्वप्राणभृ-
 त्क्रियात्मको यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्नोतानि
 प्रोतानि च यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितृ स मात-
 रिश्वा । अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि । अग्न्यादित्य-
 पर्ज्यनादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि दधा-
 ति विभजतीत्यर्थः । धारयतीति वा । “ भीषाऽस्माद्वातः पवते ”
 इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वा हि कार्यकारणादिविक्रिया नित्यचै-
 तन्यात्मस्वरूपे सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

शांकरभाष्यार्थ—एजत् म्हणजे कांपणें, हलणें, चळणें, आपल्या अवस्थे-पासून भ्रष्ट होणें होय. तें भ्रष्ट होणें ज्याला नाही, सर्वदां जें एकच स्वरूपानें राहतें तें आत्मतत्त्व होय. तें आत्मतत्त्व सर्व भूतांमध्ये एकच आहे. सारांश एकच आत्मतत्त्व सर्वदां स्थिर राहणारे आहे; आणखी तें तत्त्व असें आहे कीं संकल्प करणारें जें मन त्याच्यापेक्षां अत्यंत चपल आहे. मनापेक्षां हें आत्मतत्त्व चपल आहे.

शिष्य—ऋषी महाराज ! आपण हीं लक्षणें सांगितलीं हीं मला समजलीं नाहीत. आत्मतत्त्व स्थिर असून मनापेक्षां चपल आहे असें आपण म्हणतां. हीं परस्पर विरोधी लक्षणें एका ठिकाणीं संभवतील कशी ? आत्मा ध्रुव निश्चल आहे असें ह्मणून लागलीच तो मनापेक्षां चपल आहे असें सांगतां. हें कसें ? उपनिषदकाराची येथें कांहीं तरी चूक झाली आहे. किंवा या शब्दाचा अर्थ तरी निराळा आहे.

गुरु—अरे वत्सा ! शब्दांचा अर्थ जो आम्ही सांगितला तोच आहे व मंत्रकारही चुकले नाहीत. तुला जो विरोध दिसतो तो खरा नाही. तुला मंत्रद्रष्ट्यांचा सूक्ष्म अभिप्राय कळला नाही. अरे ! असें पहा. ज्याला उपाधि नाही असें जें आत्मतत्त्व आहे, तें उपाधिरहित अशा स्वस्वरूपीं एकच असल्यामुळें स्थिर आहे हें तुला कळलेंच आहे. आतां त्या निरुपाधि आत्म्याला आपण सोपाधिक मनानें पहातों म्हणून आत्मा चपल आहे असा ज्ञानाभास होतो. समजलें ?

शिष्य—नाहीं, मला कांहीं समजलें नाही.

गुरु—अरे ! स्वरूपापासून चळणें हें ज्याला कधींच शक्य नाही असा आत्मा आहे हें तरी तुला समजलेंना ? बरे. आतां मनाचें धर्म काय आहेत ते तुला अवगतच आहेत. कांहीं तरी संकल्प, संकेत, इच्छा, निश्चय, करावा, पुनः संशय घ्यावा हा मनाचा व्यापार सारखा चाललेला असतो. सारांश विकार पावणें ही उपाधि मनाच्या पाठीमागें नेहमीं आहे म्हणून हें मन देहांत राहूनच बाहेर नेहमीं भटकत असतें.

शिष्य—हें कसें ? देहांत राहून तें बाहेर जातें कसें व चपलत्व तरी त्याला कसें येतें ?

गुरु—अरे ! तें संकल्पात्मक आहेना ? त्याला कल्पनाशक्ति आहे म्हणून तें देहांत राहूनच कल्पनेच्या साहाय्यानें एका क्षणमात्रांत ब्रम्हलोकापर्यंत

दूर जाते. तू काशी पाहिलीसच आहेस. बरें, आतां मनांत आल्याबरोबर तू कल्पनेनें काशीस जाऊन परत एका क्षणांत येतोसच कीं नाही ? हीच मनाची गति आहे. अर्थातच त्याच्या इतकें जलद कोणासच चालवत नाही. म्हणून त्याची गति अति चपळ असें म्हणतात. आतां हें अत्यंत शीघ्र गमन करणारें मन ब्रम्हलोकाला एका क्षणाधांत जाते आणि पाहतें तों तेथें चैतन्य आपल्या आधींच तेथें असलेलें त्यास समजतें ! [पहा श्वेताश्वतर ३।१९] म्हणजे आत्म्याला प्रथम एका ठिकाणीं पाहून नंतर मन ब्रम्हलोकाइतकें दूर एका निमिषांत जातें तरी त्या लोकीं आत्मदर्शन त्यास होतेंच ! म्हणून मनापेक्षां आत्मा चपळ आहे असें कां म्हणतां येणार नाही ?

शिष्य—हा वेगवान आत्मा, तर मग आपल्या इंद्रियास गोचर झालाच पाहिजे; कारण जलद चालणें हें कोणी तरी पाहिलेंच पाहिजे कीं नको ?

गुरु—छे: रे ! ह्या ज्ञानाचा प्रकाश पाडणाऱ्या इंद्रियांपैकीं कोणालाही आत्मदर्शन होण्याचें सामर्थ्य नाही; कारण इंद्रियांचे सर्व व्यापार मनाच्या साहाय्यानें चालतात. मन नसलें कीं इंद्रियें व्यापारशून्य होतील. आतां मनालाही ज्याची गति अगोचर तो आत्मा मनाच्या जोरावर चालणाऱ्या इंद्रियांस कसा सांपडणार ? म्हणून अर्थातच आत्म्याचा आभाससुद्धां इंद्रियांचा विषय होऊं शकत नाही. सारांश इंद्रियांस आत्म्याचें आकलन होत नाही. तात्पर्य आत्मतत्त्व सर्वत्र घनदाट भरलेलें आहे, आकाशासारखें तें सर्वव्यापी असल्यामुळें तें मनापेक्षां चपळ आहे असें म्हटलें, आणि म्हणून इंद्रियांस त्याचा अंशमात्र सुद्धां कळत नाही ! [पहा केनोपनिषत् ४] असो, तेव्हां हें सर्वव्यापी आत्मतत्त्व संसारधर्मापासून, जन्ममरणादि सर्व विक्रियांपासून अलिप्त आहे. कारण त्याला कोणताच उपाधि नाही. अतएव तें स्वस्वरूपाप्रमाणेंच नित्य असतें. तथापि अविवेकी म्हणजे विचारशून्य मूढ असतात त्या वेद्यांना मात्र वाटत असतें कीं ह्या एक व निरुपाधिक आत्म्यालाच जन्ममरणादिक सर्व संसाराचें विकार होतात आणि तो प्रत्येक शरीरामध्ये एक एक असल्यामुळें अनेक आहेत ! ह्यांच्या समाधानासाठीं म्हणतात: आत्म्याचीं लक्षणें अगर चिन्हें ज्यास नाहीत अशीं आपलीं ज्ञानेंद्रियें, वाणी, मन अगर बुद्धि या सर्वांपेक्षां आत्मा अतीशय लवकर धांवतो असा दिसतो.

शिष्य—भगवन् ! धांवतोसा असा कोठें बरें अर्थ आहे ? नुसता धांवतो असाच अर्थ आहे, आणि त्यावरून आत्मा क्रिया करणारा आहे असेच मंत्रकाराचें ह्मणणें असलें पाहिजे; नाही बरें ?

गुरु—हा वेड्या ! व्याकरणाच्या जोरावर तूं भलता अर्थ करित आहेस, झालें ! अरे 'तिष्ठत्' जेथल्या तेथेंच असून असा पुढचा शब्द आहे, त्याचा संबंध घेऊन नको का अर्थ करावयाला ? अरे स्वतः अविक्रिय असूनही, कोणतीही क्रिया, न करितांही, तो पळतो असें ह्मटलें आहे, त्यावरून तो 'पळतोसा दिसतो' असा नको का अर्थ करावयाला ? असो, तेव्हां हा आत्मा अत्यंत अविकृत असतो. याला विकार होत नाही. नंतर पुढें सांगतात कीं हा नित्यचैतन्य आहे. पहा अंतरिक्षामध्ये भ्रमण करणारा जो वायु आहे तो कसा आहे ? तो सर्व प्राणिमात्रांस क्रिया करण्याचें सामर्थ्य देतो, म्हणजे त्याच्याच सत्तेनें सर्व व्यवहार चालतात; तसेंच त्याच्याच आश्रयानें कारणवस्तु व कार्यवस्तु सर्वत्र ओतप्रोत भरल्या असून आपआपले व्यापार चालवितात आणि जो सर्व जगाचे अथवा विश्वाचें आधारसूत्र आहे. तो हा मातरिक्षा अगर वायु होय. ह्यालाच सूत्रात्मा अगर हिरण्यगर्भ ही ह्मणावें. असो; तेव्हां हा वायु, हा सूत्रात्मा, हा हिरण्यगर्भ किंवा परमेश्वरच, ज्याच्या सत्तेनें सर्व प्राणिमात्रांस चलन वलन शक्ति उत्पन्न होते व अग्नि, सूर्य, पर्जन्य इत्यादिकांस जळणें, दहन करणें, प्रकाश देणें, वृष्टि करणें वगैरे क्रिया विभागून देऊन त्यांच्या करवीं त्या त्या क्रिया करवितो. 'याच्या भीतीनेंच वायु वाहतो' वगैरे श्रुतीवरून हाच अर्थ दृढ होतो. तेव्हां सारांश काय कीं हा वायु अगर हिरण्यगर्भ परमेश्वरच वर सांगितलेला नित्यचैतन्यस्वरूपी आत्मा असतांनाही ह्या सर्व कर्मांचा अधिपति होतो. ह्मणजे कार्यकारणरूपी जे यच्यावत् विकार आहेत त्या सर्वांस आधार जो आत्मा त्याच्याच आश्रयानें सर्व क्रिया होतात. सर्वव्यापी, चैतन्यस्वरूपी, विकारशून्य आत्मा दृश्यवस्तूंच्या आधाराशीं आहे ह्मणून व्यवहारांतील सर्व क्रिया चालतात असे आपल्यास दिसतें.

आनंद०—वायु हा समष्टिव्यष्टिरूप आहे; ह्मणजे सर्व सृष्टि व्यापून पुनः प्रत्येक वस्तूस व्यापितो.

शंकरानंद—'मातरिक्षा' याचा अर्थ 'आकाशामध्ये ज्याला सत्ता

आहे असा सूत्रात्मा ' असा करितात. त्याच्याच योगाने ज्ञान आणि क्रिया-शक्ति प्राप्त होतात.

हंसराजांचा—दृष्टांत पहा—मन धावतसे एकीकडे । स्वरूप (आत्मा)ओत-प्रोत चहूंकडे ! । कष्टूनि वेडावले बापुडे । घाणवटीचे ढोर जेवीं ! ॥ कर्म, उपासना, योग वगैरेनीं ब्रह्मज्ञान होत नाही कारणः—त्रिपुटी (ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान) असतां जेथे ज्ञाते । पावतीना अभिन्नयाते । तेथे येरबापुडे समस्त । भिन्न ह्यणावे सांगावे न लगती !! ॥ ४ ॥

न मन्त्राणां जामिताऽस्तीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—

मन्त्रांचा अर्थ पुनः पुनः मनाच्या दृढीकरणासाठी (श्रुतीचे मनुष्यावर माते-सारखे प्रेम आहे !) सांगितला तरी दोष नाही म्हणून मागील मन्त्रांतलिच अर्थ पुनः सांगतातः—

तदेजति तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिके ॥

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥५॥

पदान्वयार्थ— तत् (ते-आत्मतत्त्व-) एजति (चलन पावते); तत् (ते) न एजति (चलन पावत नाही, स्थिर असते); तत् (ते) दूरे (दूर आहे); तत् (ते) उ अन्तिके (जवळ आहे.) तत् (ते) अस्य (ह्या) सर्वस्य (सर्वांच्या) अन्तः (अंतर्भागी आहे); तत् (ते) उ अस्य सर्वस्य (ह्या सर्वांच्या) बाह्यतः (बाह्य प्रदेशांही आहे.) : सारांश आत्मा विकार पावतो आणि पावत नाही ! तो दूर असून अत्यंत जवळ आहे तो सर्व विश्वाच्या अंतर्भागी असून बाह्यभागीही ओतप्रोत भरलेला आहे.

शां. भा.—तदेजतीति । तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृतं तदेजति चलति, तदेव च नैजति स्वतो नैव चलति, स्वतोऽचलमेव सच्चलती वेत्यर्थः । किंच तदूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वाद् इव । तत् उ अन्तिके इति च्छेदः, तद्वन्तिके समीपेऽत्यन्तमेव विदुषामात्मत्वान्न केवलं दूरेऽन्तिके च । तदन्तरभ्यन्तरेऽस्य सर्वस्य “ य आत्मा सर्वान्तरः ” इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य

जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य । तदु अपि सर्वस्यास्य बाह्यतो
व्यापकत्वादाकाशवान्निरतिशयसूक्ष्मत्वादन्तः प्रज्ञानघन एवेति
च शासनान्निरन्तरं च ॥ ५ ॥

शांकरभाष्यार्थ—आपण ज्याच्याविषयी बोलत आहोंत, तें आत्मतत्त्व चपल आहे पण स्वतः चपल नाही ! ह्मणजे स्वतः अचल असूनही चपल असल्या-सारखें दिसतें, अविकारी असून विकारी आहे, असें अज्ञ मनुष्यास भासतें हा अर्थ होय. आणखी अविद्वान लोकांस—कर्मठ, उपासक, योगी लोकांस—हे आत्मतत्त्व इतकें दूर आहे कीं त्यांनीं शेंकडोंकोट वर्षे खटपट केली तरी त्यास प्राप्त व्हावयाचें नाही ! [पहा भगवद्गीता आ० १२ श्लोक १३।१४] पण जे विद्वान आहेत, ज्यांनीं आत्मतत्त्वाची ओळख करून घेतली आहे त्यांस तें दूर आहे असें नाही तर त्यांच्या तें अत्यंत निकट आहे. म्हणजे विद्वानच तें आत्मतत्त्व होय ! याचप्रमाणें तें आत्मतत्त्व सर्वांच्या (नाम आणि रूप ज्यास आहे अशा सर्व जगाच्या, विश्वाच्या) अंतर्गामी आहे. ' आत्मा सर्वांच्या अभ्यंतरी आहे. ' अशी श्रुतिच आहे. तसेंच तें आत्मतत्त्व सर्व वस्तूंस बाहेरूनही आच्छादून राहिलें आहे. आकाश जसें सर्वास अंतर्ब्रह्म व्यापून टाकितें तसेंच आत्मतत्त्वही सर्वास व्यापितें. सारांश तें आकाशा प्रमाणेच अत्यंत व्यापक आहे व तें आत्मतत्त्व अतीशय सूक्ष्म असल्यामुळे सर्व विश्वाच्या अत्यंत सूक्ष्मपदार्थापासून तो ब्रह्मांडापर्यंत सर्व पदार्थांच्या-अंतर्गामीतही आहे. आणि ' आत्मा प्रज्ञानघन आहे ' ' सर्वत्र ज्ञान-स्वरूपानें ओतप्रोत भरला आहे ' अशी श्रुति आहे ह्मणून तो आत्मा निरन्तर घनदाट पसरलेला आहे. आत्मा नाही असा एक अत्यंत सूक्ष्म बिंदु सुद्धा सांपडणार नाही हें तात्पर्य आहे.

शिष्य—तर मग आत्मा एकस्वरूपी नाही ?

गुरु—कां ? ' तो एकस्वरूपानें, सामरस्यानें घनदाट भरलेला आहे ' ही श्रुति विसरलास वाटतें ? तो निरंतर ह्मणजे एक अणूलाही न सोडतां सर्वत्र एक स्वरूपानें भरलेला आहे. सारांश आत्मा हा अविकारी असून विकारीसा दिसतो, अतीशय जवळ असून फार लांब आहेसा वाटतो, आणि तो सर्व विश्वाच्या आंत बाहेर घनदाट भरून राहिला आहे.

आनंताचार्यांनीं ' एजति ' याचा मितो असाहौ एक अर्थ केला आहे.

तसाच संरक्षितो, असा अर्थ करून सुष्टांचें रक्षण आणि दुष्टांचें पालन करितो, असा मथितार्थ काढला आहे. (पहा भगवद्गीता अ० ४ श्लोक ८). 'तदेजति' चल्परूपानें, प्राणीरूपानें चालतें व स्थावररूपानें राहतें असाही अर्थ केला आहे.

आनंदतीर्थ व राघवेन्द्रयति हे उभयतां मध्वानुयायी आहेत. त्यांनीं चवथ्या व पांचव्या मंत्राचा अर्थ निराळा केला आहे तो असा: 'हें परमात्मतत्त्व भयरहित आहे ह्मणून कंप पावत नाही; हें मनापेक्षांही अधिक वेगवान् आहे. ब्रह्मदेव, शंकर प्रभृति देवांना सुद्धां परब्रह्माचें सकल ज्ञान झालें नाहीं. हें सर्वगामी आहे व अचिंत्य आहे ह्मणून सर्व उत्पन्न झालेल्या देवादिकांस अगम्य आहे. सर्वांकडून क्रिया करविणारा वायु हा सर्व कर्म परमेश्वराचे चरणीं, ब्रम्हचरणीं, विष्णुचरणीं, अर्पण करितो. ब्रह्मांडपुराणांत असाच अभिप्राय सांगितला आहे, ब्रह्म म्हणजे श्रीविष्णु, हे अनादि असल्यामुळे ते सर्वज्ञ आहेत. त्या श्रीविष्णूला सर्व जगत् मितें. पण स्वतः ते स्वतंत्र असल्यामुळे कोणासही भीत नाहींत. ते सर्वगामी आहेत ह्मणून सर्वांच्या आंत बाहेर गच्च भरून शिलक उरले आहेत. तच्चसंहिताही असेंच ह्मणते.

हंसराजांचा कर्मावरील कटाक्षपहा:—कर्मियांसी तो अति दूर । अप्राप्तचि शिणतां अपार । शेखीं (शेवटीं) कर्मचि मानुनिया थोर । कर्म करिती ! ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ॥

सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

पदान्वयार्थः—तु (पण) आत्मनि एव (आत्म्यामध्येच, परब्रम्हस्वरूपामध्येच) सर्वाणि (सर्व) भूतानि (शरीरधारण करणारे यच्यावत् पदार्थ—आहेत असें) च (आणि) सर्वभूतेषु (सर्व भूतांमध्ये) आत्मानं (आत्म्याला, आत्मा, -ब्रम्ह—आहे, असें) यः (जो) अनुपश्यति (विचारदृष्टीनें पाहतो) -तो—ततः (असें ज्ञान झाल्यावर) न विजुगुप्सते (—कधीही शोकमोहादिकांनीं-लज्जायुक्त अगर कृपायुक्त होत नाहीं.) सारांश सर्व विश्वामध्ये परब्रम्ह आहे आणि ब्रम्हामध्ये सर्व विश्व आहे, म्हणजे एकच ब्रम्ह आहे असें ज्याला विवेकदृष्टीनें समजलें त्या जीवन्मुक्ताला—अज्ञान नसल्यामुळे—शोकमोहादिकांचें कारणच उरत नाहीं.—

शां. भा.—यस्तु यः परिव्राण्मुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्ता-

दीनि स्थावरान्तान्यात्मन्येवानुपश्यत्यात्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु च तेष्वेव चाऽऽत्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन यथाऽस्य देहस्य कार्यकारणसंघातस्याऽऽत्माऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षीभूतश्चेतयिता केवलो निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवाऽऽत्मेति सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति स ततस्तस्मादेव दर्शनान्न विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति । प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणाऽऽत्मनोऽन्यद्दुष्टं पश्यतो भवत्यात्मानमेवात्यन्त-विशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्तमर्थान्तरमस्तीति प्राप्तमेव । ततो न विजुगुप्सत इति ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ.—ज्याप्रमाणे या माझ्या देहाचा, कार्य आणि कारण हीं एकत्र होऊन दृश्यमान झालेल्या या माझ्या देहाचा, मी आत्मा आहे, त्या मन, बुद्धि, व इंद्रियांसाहित असणाऱ्या देहाला जें जें ज्ञान होतें अगर अनुभव येतो त्याचा मी आत्माच साक्षी आहे, चेतना उत्पन्न करणारा आत्माच आहे, तो उपाधि-शून्य आहे व निर्गुण आहे, असें मला समजतें; त्याचप्रमाणे अगरदीं मूळच्या अव्यक्त प्रकृतिपासून तों स्थावर (दगड धोंडे) येथपर्यंत सर्व पदार्थमात्र आत्मस्वरूपांतच आहेत, आत्म्यावांचून वेगळे नाहीत, असें ज्या परमहंस मुमुक्षूला विचारपूर्वक ज्ञान स्वानुभवानें होतें, व त्याचप्रमाणे आत्मा हाही त्या सर्व पदार्थमात्रामध्ये भरलेला आहे, पदार्थाशिवाय आत्मा निराळा नाही व तो ही मीच आहे माझ्या शिवाय अन्य कोणीं नाही, असें ज्याला स्वानुभवपूर्वक ज्ञान होतें; सारांश ' ब्रह्मच आहे ' ' त्याशिवाय कांहीं नाही ' असें स्वानुभवानें ज्याला समजतें त्याला संताप, शोक अगर दया उत्पन्न होण्याचें कारणच राहत नाही. हेतु उघडच आहे कीं जो आत्म-व्यतिरिक्त दुसरें कांहीं अनित्य आहे, असें पाहतो त्याला शोक अगर दया उत्पन्न होणार. पण सर्वत्र एकसारखें आत्मतत्त्व भरलेलें आहे.—मी आनंद-स्वरूपी, चित्तत्त्व आहे—असें जो पाहतो, त्याला शोकमोह उत्पन्न करील असलें दुसरें कारणच राहत नाही हें सिद्धच झालें. (पहा बृहदा०, कैवल्यश्रुति व मृण्डकश्रुति.) म्हणून जीवन्मुक्ताला निंदास्तुति यांचा खेद वगैरे उत्पन्न

होत नाहीं हें नीटच आहे. उघडरीतीनें जो सिद्धांत प्राप्त झाला त्याचा हा अनुवाद आहे. आत्म्याशिवाय दुसरें कांहीं आहे व तें मलिन आहे असें जो पाहतो त्याला लज्जा अगर द्वेष उत्पन्न होईल. पण नेहमीं अत्यंत निर्मळ अशा घनदाट पसरलेल्या आत्म्यालाच जो सर्वत्र पाहतो त्याला लज्जा उत्पन्न करणारा दुसरा पदार्थच नसतो ह्मणून लज्जा उत्पन्न होत नाहीं.

अनंतभट्ट हे समानार्थक भगवद्गीता अध्याय ६ श्लोक २८, २९ देतात.

हंसराज पूर्ण ज्ञान्याचें विश्वव्यापकत्व पाहून ह्मणतातः—तो (ब्रम्हज्ञानी) काय एकले देहासी । मी ह्मणून घेईल जागृतीशी ? । सर्वा? भरित (सर्वव्यापी) जो अविनाशी । सर्वा सर्वात्मा ॥ देहायेव्हढें पण । हेंचि आत्मयासी मरण ! । यया लाजे परती, कोण । जर्गी जृगुप्सा असे ? (यापेक्षां आणखी दुसरी लज्जास्पद गोष्ट कोणती असावी ?) ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह—

हाच अर्थ पुढील मंत्रांत सांगतातः—

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ॥

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥

पदान्वयार्थः—यस्मिन् (ज्याकालीं, जेव्हां, किंवा ज्या आत्म्यामध्ये) विजानतः (विद्वान् पुरुषाचा, विद्वान् पुरुषाला) सर्वाणि भूतानि (यच्चावत् सर्वपदार्थमात्र हे) आत्मा एव (आत्मा हाच) अभूत् (झाला) म्हणजे ज्या विद्वान् पुरुषाला सर्व पदार्थ आत्ममयच दिसूं लागले. तत्र (या कालीं, तेव्हां, किंवा त्या स्वस्वरूपामध्ये) एकत्वं (एकपणा आहे असें) अनुपश्यतः (विचारपूर्वक पाहणाऱ्याला) को मोहः (मोह कोठील ?)—अगर—कः शोकः (शोक तरी कसला ?)—ब्रह्ममय पाहणाऱ्याला अर्थातच शोक नाही आणि मोहही नाही—

शां.भा.—यस्मिन्निति । यस्मिन्सर्वाणि भूतानि । यस्मिन्काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्शनादात्मैवाभूदात्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तु विजानतस्तत्र तस्मिन्काले तत्राऽऽत्मनि वा को मोहः कः शोकः । शोकश्च मोहश्च काम-

कर्मबीजमजानतो भवति । न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं
पश्यतः । को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्य-
योराक्षेपेणासंभवप्रदर्शनात् । सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवो-
च्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ— सर्व चराचरपदार्थांचें खरें आणि मूळस्वरूप समजल्यामुळें
सर्व पदार्थ आत्मस्वरूपीच आहेत अशा रीतीनें सद्वस्तूचें जेव्हां ज्ञान झालें
तेव्हां त्या पुरुषाला शोक मोह कोठून प्राप्त होणार ? 'यस्मिन्' आणि 'तत्र'
या शब्दांचा दुसरा अर्थ आचार्यांनी 'ज्या पूर्वोक्त आत्मस्वरूपामध्ये' व 'त्या
आत्म्यामध्ये' असा केला आहे. तात्पर्य एकच आहे. सर्व भूतें
आत्मस्वरूपीच आहेत असें जेव्हां, किंवा ज्या आत्म्याचें, ज्ञान होतें, तेव्हां,
किंवा त्या आत्म्यासंबंधानें, शोकमोह उत्पन्नच होणें शक्य नाहीं. आत्मा
हा शुद्ध आनंदस्वरूपी आहे व त्याला दुःखाचा स्पर्शसुद्धां होत नाहीं असें
ज्याला समजलें नाहीं, त्याचप्रमाणें काम व कर्म यांचें जें बीज अविद्या
(अज्ञान) हें निवृत्त न झाल्यामुळें इच्छा, आशा, ठेवून कर्म केलें असतां
शोक मोह उत्पन्न होतात हें ज्याला समजलें नाहीं, अशा अज्ञानी मनुष्याला
'अमुक गोष्ट साध्य झाली नाहीं म्हणून शोक होतो' व—'आतां काय करूं?'
असें झालें म्हणजे—मोह होतो. पण ज्याला कांहीं साध्यच करून घ्याव-
याचें नाहीं व आत्मा आकाशासारखा निर्मळ असून एकच आहे, येंथें दुसरें
कांहींच नाहीं, जसें ज्याला समजलें त्याला शोक तरी कसला होईल अगर
मोह तरी कोठून प्राप्त होईल ? शोक मोह हें दोन्हीं अविद्येचीं, अज्ञानाचीं,
मायेचीं, कार्यें आहेत. ज्ञानी मनुष्याला अज्ञान कसें बाधणार ? अर्थात्
बाधण्याचा विलकुल संभवच नाहीं. यावरून या मंत्रांत सकारण जो सं-
सार किंवा अनित्य असें पण सदैव अज्ञानाचे पाठीमागे लागलेलें जन्ममरण,
त्याचा अत्यंत उच्छेद केला आहे, संसार नाहींसा केला आहे, संसाराचें
कारण जो आशा तिचा समूळ नाश विद्वानानें केला आहे, असें सांगावयाचें आहे.

अनंतभट्ट.—भगवद्गीता अ. ६ श्लोक २९ ते ३२ ह्या मंत्राचा अर्थ समर्थन
करण्यासाठीं देतात.

इंदिराज.—जो देहासी मीं म्हणेना । विषयमात्रा सत्यत्व भावीना । तेथें

माझे तुझे या अभिमाना । रीघ होय कैचा ? । तरी इच्छा, काम, क्रोध, मद
पापपुण्याचा कैचा खेद ? । अहं कर्तृत्वाचा (मी कर्ता आहे या बुद्धीचा)
संबंध । तुटला भोक्तृत्वासह ॥ जन्ममरणासी मारिले । भवभयाचे निःसंतान
झाले । मायेसहित सर्वांचे केले । अपोषण (अपोशन) सहज ! ॥

आनंदतीर्थ व राघवेंद्रयति हे सहाव्या व सातव्या मंत्रासंबंधे म्हण-
तात: “ सर्वव्यापी परमात्मा सर्वत्र आहे व सर्व चराचर विश्व हेही परमात्म-
स्वरूपच आहे, श्रीविष्णुच आहे, असें जो निश्चयपूर्वक जाणतो, तो
महाभक्त निर्भय होत्साता निश्चित होऊन राहतो.’ असें सौकरायणश्रुति
क्षणते. ह्याचाच अनुवाद सातव्या मंत्रांत केला आहे.

‘ एवं सर्वत्र यो विष्णुं पश्येत्तं तु विजानतः ।

को मोहः कोऽथवा शोकः स विष्णुं पर्यगाद्यतः ॥ ’

‘ याप्रमाणे सर्व चेतनाचेतनामध्ये श्रीविष्णुच आहेत, अनादिकालापासून
आहेत असें ज्याला समजले, तो विष्णुलोकांतच गेला असल्यामुळे त्याला
भय, मोह अथवा शोक होतच नाही ’ असें पिप्पलाद शाखेंत म्हटले आहे.”
सारांश जेथे अद्वैतवादी ब्रह्मपर अर्थ करितात, तेथे हे द्वैतवादी विष्णुपर
लावितात व असें करण्यासाठी यास केव्हां केव्हां शब्दांच्या अर्थाची फार
ओढाताण करावी लागते. ॥ ७ ॥’

योऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा स स्वेन रूपेण किलक्षण इत्याहायं मन्त्रः—

शिष्य—मार्गील मंत्रांत आत्मा म्हणून जो हा सांगितला आहे त्याचे,
स्वस्वरूपाचे लक्षण काय आहे बरे ? आत्म्याचे लक्षण काय आहे ते कृपा
करून सांगावे.

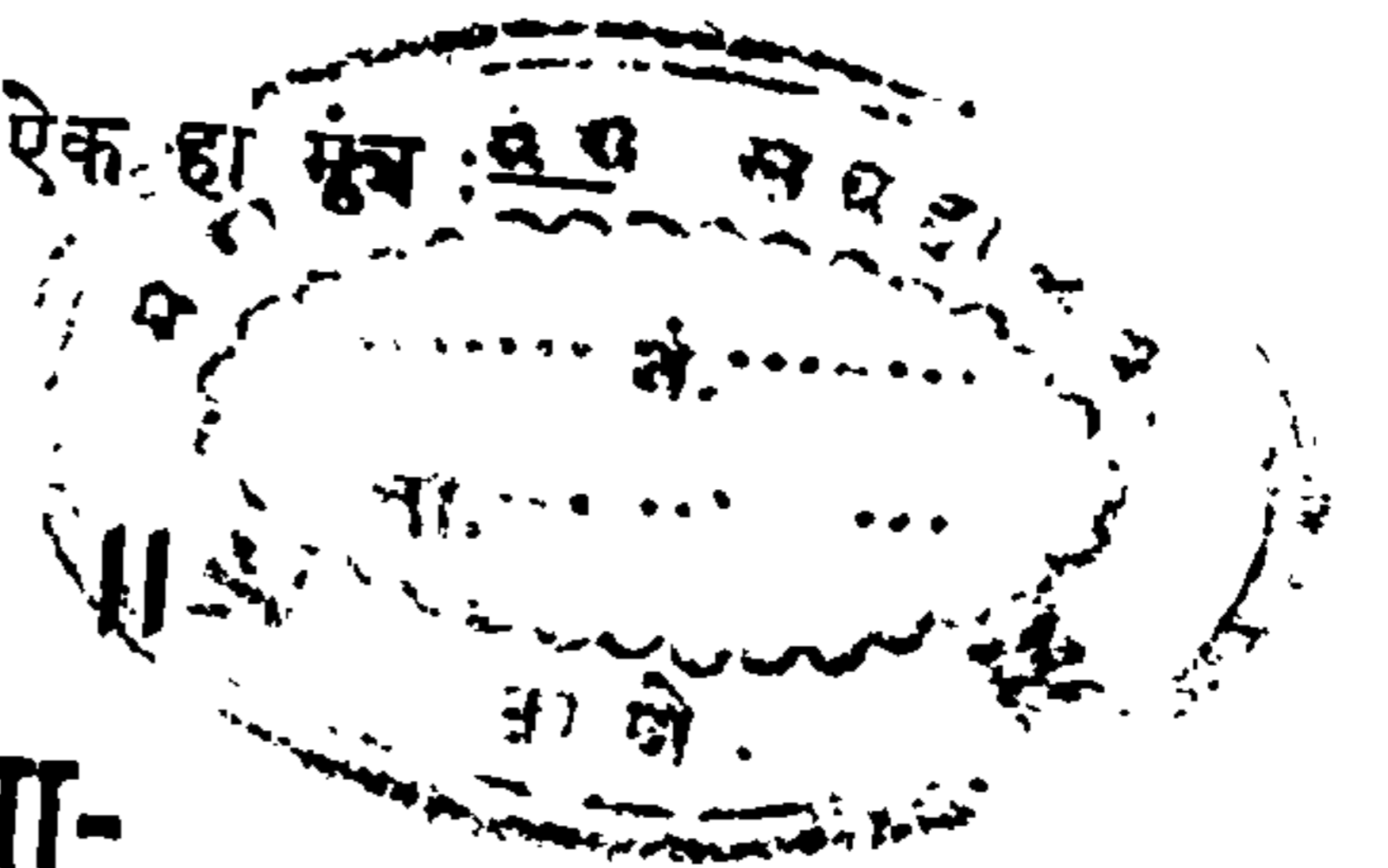
गुरु— उत्तम प्रश्न विचारलास. सांगतो. ऐक हा मंत्रः—

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रण-

मस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ॥

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथा-

तथ्यतोऽर्थान्वयदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

पदान्वयार्थ—सः (तो) पर्यगात् (सभोंवर सर्वत्र गेलेला, आका-
शाप्रमाणे सर्वव्यापी, सर्वत्र विद्यमान असणारा, आहे; तशींच आणखी लक्षणें
सांगतात—) — तो—शुक्रं (शुद्ध आहे) अकायं (त्याला लिंगशरीर*
नाहीं) अक्षतं (त्याला कधीही क्षत पडत नाही) अस्नाविरं
(किंवा त्याला शिरा, स्नायु, असें काहीं नाही) शुद्धं (शुद्ध,
निर्मळ) अपापविद्धं (कोणत्याही पापाने तो लिप्त झाला नाही)
कविः (शहाणा) मनीषी (मनावर सत्ता चालविणारा) परिभूः
(सर्वत्र असणारा) स्वयंभूः (स्वतःसिद्ध)—असा असून त्याने—शाश्व-
तीभ्यः (नित्य असणारे जे) समाभ्यः (संवत्सर, त्यांस) याथातथ्यतः
(ज्यांची जशी योग्यता आहे तशी) अर्थान् (कर्तव्यकर्म) व्यदधात्
(विभागून टाकिली आहेत.)—सारांश आत्मा हा सर्वव्यापी, शुद्ध, शरीर-
शून्य, निर्मळ, पापशून्य, सर्वद्रष्टा, सर्वगामी, स्वयंभू असा असून त्याच्याच
सत्तेने हे सर्व चराचर विश्व आपआपलीं कामें नियमितपणे करित आहे.—

शां० भा०—स पर्यगादित्यादि। स यथोक्त आत्मा पर्यगा-
त्परि समन्तादगाद्गतवानाकाशवद्व्यापीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं
ज्योतिष्मदीप्तिमानित्यर्थः । अकायमशरीरो लिङ्गशरीरवर्जित
इत्यर्थः । अत्रणमक्षतम् । अस्नाविरं स्नावाः शिरा यस्मिन्न
विद्यन्त इत्यस्नाविरम् । अत्रणमस्नाविरमित्याभ्यां स्थूलशरी-
रप्रतिषेधः । शुद्धं निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरी-
रप्रतिषेधः । अपापविद्धं धर्माधर्मादिपापवर्जितम् । शुक्रमि-
त्यादीनि वचांसि पुंलिङ्गत्वेन परिणयानि । स पर्यगादि-
त्युपक्रम्य कविर्मनीषीत्यादिना पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात् । कविः
क्रान्तदर्शी सर्वदृक् । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिश्रुतेः ।

* प्राणीमात्रांस तीन शरीरें असतात. एक स्थूलशरीर, दुसरें लिंगशरीर आणि तिसरें कारणशरीर, अशीं हीं तीन शरीरें होत; स्थूलशरीर हें तर सर्वांस दिसतेंच आहे; लिंगशरीर अंगुष्ठमात्र असून मनुष्याच्या मनोवृत्ती, आशा यांनीं बनलेलें आहे, व हा देहपात झाला तरी कांहीं काळपर्यंत हें लिंगशरीर विद्यमान असतें. कारणशरीर हें मनुष्याच्या कर्माने बनलेलें आहे. झालाच जीव झणतात. याला कर्माप्रमाणें पुन-
र्जन्म होत असतें असें शास्त्रकारांचें मत आहे.

मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषां पर्युपरि भवतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स नित्यमुक्त ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञत्वाद्यथा तथा भावो याथातथ्यं तस्माद्यथाभूतकर्मफलसाधनतोऽर्थान्कर्तव्यपदार्थान्वयदधाद्विहितवान्यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—याप्रमाणे मागील मंत्रांत सांगितलेला आत्मा हा सर्वत्र विद्यमान असल्यामुळे सर्वगामी आकाशाप्रमाणे सर्वव्यापी आहे. तो शुद्ध म्हणजे प्रकाशवंत आहे. (पहा कठ १।८, श्वेताश्वतर व मुंडकही पहा) तो अशरीर आहे, त्याला लिंगशरीर नाही, त्याला कोणत्याही प्रकारचे क्षत पडत नाही व त्याला शिरा, स्नायु, मज्जा, अस्थी वगैरे काहीं नाही; यावरून म्हणजे क्षत न पडणे व शिरा नसणे यांवरून त्याला स्थूलशरीर नाही, असें सुचविले. तसेच तो निर्मल आहे कारण अविद्येचा अगर सत्त्व, रज, आणि तम अशा गुणत्रयात्मक मायेचा स्पर्शच त्याला नाही म्हणून मायेचा मळही त्याला नाही; यावरून आत्म्याला कारणशरीरही नाही. अनंताचार्य लिंगशरीर नाही असें म्हणतात.—धर्म न केल्यामुळे व अधर्म केल्यामुळे लागणारीं पापे हींही त्याला स्पर्श करीत नाहीत, कारण धर्माधर्माचा त्याला संपर्कच नाही (भगवद्गीता अ० १३ श्लोक ३१, ३२). पहिल्यापासून शेवटपर्यंत पुल्लिगीच प्रयोग आत्म्याचा असल्यामुळे मध्ये काहीं नपुंसकलिंगी विशेषणे आहेत, तीं पुल्लिगीच आहेत असें समजावे. तो कवि म्हणजे दूरदृष्टि, सर्वद्रष्टा आहे. ' याच्याशिवाय दुसरा द्रष्टा नाही ' अशी श्रुतिच आहे (भगवद्गीता अ० ७ श्लोक २६ पहा). प्राणीमात्रांच्या मनांत काय आहे ते त्याला समजते व सर्वांच्या मनांवर तो स्वामित्व चालवितो म्हणून तो सर्वज्ञ आहे, व म्हणूनच तो सर्वांवर सत्ता चालविणारा ईश्वर आहे. सर्वांवर त्याची सत्ता आहे. तो सर्वांपेक्षां श्रेष्ठ आहे. तो कोणापासून उत्पन्न झाला नाही म्हणून स्वयंभू आहे किंवा ज्यांच्यावर तो सत्ता चालवितो ते सर्व पदार्थ व तो सत्ता

चालविणारा, हें सगळें तोच आहे हणजे सर्व विश्व तोच आहे, तोच हें सर्व ज्ञाता आहे, असें समजून त्या आत्म्याला स्वयंभू म्हणावें. शेवटीं तो सदैव मुक्त, निर्लेप, असणारा सत्ताधारी ईश्वर सर्वज्ञ आहे हणून चिरंजीव असणारे जे संवत्सरनांवाचे प्रजापति त्यांस त्यांची जसजशीं कर्मफळे असतील त्या त्या साधनानें त्या त्या प्रजापतींस तसतशीं कर्तव्यकर्मे सांगून देतो; अथवा ज्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणें तो सर्वास सुखदुःख देतो हा भावार्थ होय. सारांश कोणत्याही प्रकारचे शरीर नसणारा हा आत्मा सर्वगामी, सर्वव्यापी, सर्वज्ञ, सर्वेश्वर, सर्वशक्तिमान् आणि स्वयंभू आहे असा या मंत्रानें सिद्धांत केला.

अनंत०—‘ पर्यगात् ’ याचा अर्थ ‘ ज्यांस सर्व समजतें ’ व जो ‘ सर्व व्यापून टाकितो ’ असा करितात.

शंकरानंद—‘ परिभूः ’ अविद्येचा पराभव करणारा असा एक अर्थ देतात.

हंसराज ‘ शुक्रं ’ = तें ब्रह्मात्म किती शुद्ध । श्वेतवर्णाचाही नसे संबंध । वर्ण हीन केवळ शुद्धबुद्ध । जेथें अंध, जीवेश (जीव आणि शिव हे उभयतांही मायेचेच अंशी आहेत !) ॥ ‘ परिभू ’ = गुरुमुखानें ज्ञानी झालेला. स्वयंभू = गुरुव्यतिरिक्तच ज्ञानी झालेला असे अर्थ करितात. ह्या सर्व मंत्राचा अर्थ हे वेदांती स्वामी ब्रह्मात्मपर लावितात.

आनंदतीर्थ व प्रायशः त्यांचे अनुयायी राघवेंद्रयति यांचा अर्थ वर सांगितलेल्या अद्वैतपर अर्थाहून फारसा भिन्न नाही. भेद येवढाच कां अद्वैत मतानें ज्ञानीपुरुषास सायुज्यमुक्ति मिळते व द्वैतमतानें सारूप्यमुक्ति मिळते. ‘ स पर्यगात् ’ याचा अर्थ तो ज्ञानी [भक्त] सरूपता नामक मुक्ति पावला हणून तो शोकमोहशून्य होतो. शुक्रं = शोकरहित, अब्रणं = नित्य व पूर्ण वगैरे गुणांनीं विशिष्ट असा जो विष्णु त्याप्रत ज्ञानीभक्त जातो. स्थूल, सूक्ष्म व कारण शरीर ज्याला नाही असा विष्णु जगत् कसें उत्पन्न करील या शंकेचें निरसन कवी वगैरे ज्ञानदर्शक गुणांनीं केलें आहे. आनंदतीर्थ वराह पुराणांतील श्लोक देतात ते पहाः—

शुक्र तच्छोकराहित्यादब्रणं नित्यपूर्णतः ॥ पावनत्वात्सदा शुद्ध-
मकायं लिङ्गवर्जनात् ॥ स्थूलदेहस्य राहित्यादस्नाविरमुदाहृतम् ।
एवंभूतोऽपि सार्वश्यात्कविरित्येव शब्द्यते ॥ ब्रह्मादिसर्वमनसां
प्रकृत्या मनसोऽपि च । ईशितृत्वान्मनीषी स परिभूः सर्वतोऽवरः ॥

सदानन्याश्रयत्वाच्च स्वयंभूः परिकीर्तितः । स सत्यं जगदेतादृगि-
त्थमेकप्रवाहतः ॥ अनाद्यनन्तकालेषु प्रवाहैकप्रकारतः । नियमेनैव
ससृजे भगवान्पुरुषोत्तमः । सज्ज्ञानानन्दशीर्षोऽसौ सज्ज्ञानानन्द-
पादवान् । एवंभूतो महाविष्णुर्यथार्थं जगदीदृशम् । अनाद्यनन्तका-
लीनं ससर्जाऽऽत्मेच्छया प्रभुः ॥

मूळमंत्राचा अर्थच येथे स्पष्टतर केला आहे म्हणून पुनः भाषांतर देत
बसत नाही. उतारा देण्याचा हेतु इतकाच आहे कीं हिंदुपुराणांस श्रुतींचा
केवढा आधार असतो, हे स्पष्ट व्हावे. पुराणकाळांत सगुणब्रह्माचे माहात्म्य
जास्त वाढले म्हणून जगत् वगैरे सर्व दृश्य यांसही सत्यत्व येऊन ईश्वर, सृष्टि
आणि मनुष्य (God, Nature, and Man) अशी त्रिपुटी उत्पन्न झाली.
या त्रिपुटीस धरून चालणारे ते द्वैतवादी व त्रिपुटीचा एकांतच लय कर-
णारे अद्वैतवादी होत. ॥ ८ ॥

असो याप्रमाणे वरील मंत्राचा अर्थ सांगून झालेल्या मंत्रांतील प्रकरणांचे
अर्थदृष्टीने होणारे विभाग दाखविण्याच्या हेतूने पूर्वप्रतिपादित सिद्धांतांचा
अनुवाद आचार्य करितात:—

शा. भा.—अत्राऽऽद्येन मन्त्रेण सर्वेषणापरित्यागेन ज्ञाननि-
ष्टोक्ता प्रथमो वेदार्थः । ईशा वास्यमिदं सर्वं, मा गृधः कस्यस्विद्ध-
नमित्यज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठासंभवे कुर्वन्नेवेह कर्माणि
जिजीविषेदिति कर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः । अनयोश्च
निष्ठयोर्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयोर्बृहदारण्यकेऽपि प्रदर्शितः
“ सोऽकामयत जाया मे स्यात् ” इत्यादिना । अज्ञस्य कामिनः
कर्माणीति “ मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जाया ” इत्यादिवचनात् ।
अज्ञत्वं कामित्वं च कर्मनिष्ठस्य निश्चितमवगम्यते । तथा च तत्फलं
सप्तान्नसर्गस्तेष्व्वात्मभावेनाऽऽत्मस्वरूपावस्थानं जायाद्येषणात्र-
यसंन्यासेन चाऽऽत्मविदां कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येनाऽऽत्मस्वरूप-
निष्ठैव दर्शिता “ किं प्रजया करिष्यामो येषां ” नोऽयमात्माऽयं
लोकः ” इत्यादिना । ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्योऽसुर्या
नाम त इत्यादिनाऽविद्वन्निन्दाद्वारेणाऽऽत्मनो याथात्म्यं स

पर्यगादित्येतदन्तैर्मन्त्रैरुपदिष्टम् । ते ह्यत्राधिकृता न कामिन
इति । तथा च श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि—“ अत्याश्र-
मिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टम् ” इत्यादि
विभज्योक्तम् ।

सर्व प्रकारच्या वासनांचा परित्याग करण्यास सांगणारा व ‘परमेश्वराने
हे सर्व दृश्य विश्व आच्छादून टाकिले आहे, तू कोणत्याही प्रकारच्या धनाची
अपेक्षा करू नको’ असे प्रतिपादन करणारा जो या उपनिषदांतील पहिला
मंत्र त्यामध्ये ज्ञाननिष्ठा (ज्ञानाच्या साहाय्याने ब्रम्हप्राप्ति) सांगितली आहे.
परंतु जिवंत राहण्याची इच्छा करणारे अज्ञानी लोकांस ज्ञाननिष्ठा साध्य
होणे कठिण असे जाणून दुसऱ्या मंत्रामध्ये ‘येथे कर्म करावे आणि जिवंत
राहण्याची इच्छा करावी’ असे सांगून कर्मनिष्ठा (कर्म करून चित्तशुद्धि
करावयाची अशी भक्ति) प्रतिपादन केली आहे. अशा प्रकारे दोन्ही
प्रकारच्या निष्ठांचा या मंत्रद्वयामध्ये दिसणारा विभाग बृहदारण्यक उपनिषदा-
मध्येही दाखविला आहे. ‘मला जाया असावी अशी त्याने इच्छा केली’
‘फलांची आकांक्षा धरणारा जो अज्ञानी पुरुष असतो त्याच्यासाठी कर्म
सांगितले आहे; या अज्ञ पुरुषाचा मन हाच आत्मा असतो व प्रत्यक्ष पुत्र कलत्र,
वित्त, वगैरे मिळाले नाही तर तोंडाने अंगर मनाने तो आपली इच्छा प्रकट
करून ‘मला जाया हवी’ अशी मनातून इच्छा करितो व तसेच बोलतो!’
यावरून अज्ञानी असणारे व इच्छा नष्ट न झालेले मनुष्यांसच कर्मनिष्ठा सांगि-
तली आहे व कर्मनिष्ठ असतो तोच अज्ञानी व फलाविषयी उत्सुक असतो असा
सिद्धांत या वाक्यांवरून होतो. व ह्या कर्मांचे फलही त्यांस संसाररूपाने
(सप्तान्नसर्ग रूपाने) मिळते म्हणजे ते ममत्वाभिमानास वश होऊन जन्म-
मरणाच्या फेऱ्यांत सांपडतात. असो; आतां या सर्व दृश्यवस्तूंचे ठायीं ‘सर्वच
आत्मा आहे’ अशा भावनेने सर्वत्र ब्रह्मस्वरूप दिसू लागले आणि म्हणून
ज्यांनी पुत्र, मित्र, कलत्रादिकांचा त्याग केला व ‘आम्ही पुत्रादिकांस घेऊन
काय करावे, कारण त्यांच्या योगाने आत्मस्वरूपाचे ज्ञान होत नाही’ असे
म्हणणारे त्या विद्वान पुरुषास कर्मनिष्ठा असंभवनीय आहे म्हणून त्यास आत्म-
निष्ठाच सांगितली. सारांश जे ज्ञाननिष्ठ आहेत, ज्यांनी सर्व संन्यास केला,
ज्यांच्या साठीच ‘राक्षसी ते लोक आहेत’ इत्यादि मंत्राच्या द्वारे अज्ञानी

लोकांची निंदा केली, त्या विद्वान पुरुषांस आत्मस्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान व्हावें म्हणून 'तो सर्वव्यापी आहे' वगैरे मंत्रांनीं उपदेश केला. यावरून ज्ञाननिष्ठा साध्य करून घेण्याला विद्वानासच अधिकार आहे, कमी मनुष्यास नाही, असें सिद्ध होतें. श्वेताश्वतर उपनिषदामध्येही म्हटलें आहे. 'अत्यंत उत्कृष्ट असा जो संन्यासाश्रम त्या आश्रमांत असणाऱ्या विद्वानांस हें परम पवित्र आणि वामदेवादि अतिश्रेष्ठ ऋषींनीं सेवन केलेले हें ब्रह्मतत्व-वरील विद्वानांस सांगितलें.' यावरूनही कर्मनिष्ठा व ज्ञाननिष्ठा यांच्यामध्ये विभाग केला आहे हें स्पष्ट दिसतें. सारांश संसारी लोकांस कर्म आणि विरक्त लोकांस आत्मज्ञान असा या उपनिषदांत भेद केला आहे, असें निश्चयानें सांगण्याचा आचार्यांचा हेतु आहे.

ये तु कर्मिणः कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषव-
स्तेभ्य इदमुच्यते—

पण जे केवळ कर्म करणारे, कर्म करूनच जिवंत राहण्याची इच्छा करणारे आहेत त्यांच्यासाठीं सांगतात—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ॥

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ९ ॥

पदान्वयार्थ—ये (जे लोक) अविद्यां (माया, अज्ञान किंवा विद्ये-
हून निराळे जें अज्ञानजन्य कर्म—त्याची) उपासते (उपासना करितात ते)
अन्धं तमः (अत्यंत गाढ असा अंधकार त्यामध्ये) प्रविशन्ति (प्रवेश
करितात.) ततः (यापेक्षांही) भूय इव तमः (जास्त—गाढ—अंधकारांत)
ते (ते लोक शिरतात)—कां—ये (जे) उ (पण) विद्यायां (विद्येमध्ये,
देवतांच्या ज्ञानामध्ये मात्र) रताः (रममाण झाले.) सारांश जे कर्ममार्गा-
मध्ये शिरतात ते गाढ अंधकारामध्ये जाऊन पडतात. पण जे लोक—पूर्णज्ञान
झाल्याविना—कर्म सोडून देऊन, केवळ ज्ञान मात्र (शब्दज्ञान मात्र संपादन
करितात, किंवा देवतांचें नुसतें ज्ञान मात्र) करून घेतात, ते कर्ममार्गातील
लोकांपेक्षांही जास्त अंधकारांत शिरतात; तात्पर्य ते जास्त अज्ञानामध्ये व
म्हणून संसारामध्ये जाऊन पडतात.—

शां. भा.—अन्धं तम इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते न तु सर्वेषामित्युच्यते । अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन “यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” इति । यदात्मैकत्वविज्ञानं तन्न केनचित्कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचचीषति । इह तु समुच्चिचचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते । तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते । यद्वैवं वित्तं देवताविषयं ज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम् । विद्यया देव लोक इति पृथक्फलश्रवणात् । तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिचचीषया न निन्दापरैवैकैकस्य पृथक्फलश्रवणात् । विद्यया तदारोहन्ति । विद्यया देवलोकः । न तत्र दक्षिणायन्ति । कर्मणा पितृलोक इति । न हि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात् । तत्रान्धं तमोऽदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति । कं । यंऽविद्यां विद्याया अन्याऽविद्यातां कर्मेत्यर्थः । कर्मणो विद्याविरोधित्वात् । तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणामेव केवलामुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति । के । कर्म हित्वा ये उ ये तु विद्यायामेव देवताज्ञान एव रता अभिरताः ॥ ९ ॥

गुरु—याप्रमाणे कर्मनिष्ठ अज्ञानी लोकांस मात्र कर्म सांगितले आहे.

शिष्य—भगवन् ! आपण हे कशावरून म्हणतां ? सर्वांनाही कर्म करणे अवश्य नाही असे आपण कशावरून म्हणतां ?

गुरु—अरे ! जेव्हा ज्ञानी पुरुषाला सर्व भूते आत्मवत् होतात, तेव्हा त्या ' एकच आहे. ' असे पाहणाऱ्याला मोह उत्पन्न होत नाही, शोकही नसतो, हे तत्त्व आतांच सांगितले ना ? यावरूनच त्याला कांहीं साधावयाचे नसते व साधनही नको असते, साध्य जे आत्मतत्त्व ते आत्मतत्त्वाच्या ज्ञानाशी एकरूप आहे म्हणून साध्य साधनांचा भेद नाहीसा होतो हे सिद्ध होत

नाहीं काय? तेव्हां ज्या पुरुषाला आत्मा एकच आहे असे अनुभवपूर्वक ज्ञान झाले तो विद्वान् मनुष्य हे ज्ञान झाल्यावर श्रौत अगर स्मार्त कर्म किंवा इतर दृश्यज्ञान यांचा व आत्मज्ञानाचा एकत्र समुच्चय करावा, किंवा ब्रह्मज्ञान झालेल्या पुरुषाने स्वर्गासाठी अगर पुत्रमित्रासाठी कर्म करावे अशी इच्छाच करित नाही. खरेच आहे; आत्मा एकच आहे, नित्य आहे, अविकारी आहे, असे ज्ञान झालेला पुरुष ' मला स्वर्ग मिळू दे, मला सुख मिळू दे ' अशी इच्छा धारण करून कर्म करण्याच्या भानगडीत कशाळा पडेल ? किंवा ज्ञान आणि कर्म ही एकाच काली आपण करावी अशी त्याला इच्छा तरी कशाळा उत्पन्न होईल ? म्हणून प्रस्तुतच्या मंत्रामध्ये अविद्वान् वगैरे जे लोक आहेत, त्यांची निंदा केली आहे, कारण ते ज्ञान आणि कर्म यांचा समुच्चय करू इच्छितात.

शिष्य—तर मग ज्ञानकर्माचा कधीच समुच्चय होणे शक्य नाही काय ?

गुरु—सांगतो, ऐक. युक्तीने आणि शास्त्रमताने ज्या ज्ञानार्थी कर्माचा समुच्चय होतो, ते ज्ञान कसे आहे पहा: ज्याला दैवी वित्त म्हणजे देवता-विषयक ज्ञान म्हणतात ते नेहमी कर्माशी संबद्ध असते असे सांगितले आहे, असा उपन्यास केला आहे. पण ते परमात्मज्ञान नव्हे. कारण परमात्मज्ञानाचा कर्माशी कधीही कसलाच संबंध असत नाही. कर्माशी संबद्ध असणारे ज्ञान म्हणजे ' ब्राह्मण यज्ञाच्या संबधाने वादविवाद करितात ' वगैरे प्रकारचे फल उत्पन्न करणारे ज्ञान होय. ' विद्येने देवलोक मिळतो ' असे ह्या विद्येचे निराळे फलच सांगितले आहे. असो या मंत्रात ज्ञान आणि कर्मापैकी एकेकाचे अनुष्ठान समुच्चयाचे इच्छेने केले असता निंदेला जागा होते, असा ध्वनि आहे. ज्ञानाचे अनुष्ठान व कर्माचे अनुष्ठान असे विभाग झाले तर अर्थातच निंदेचे कारण नाही; कारण प्रत्येक अनुष्ठानाचे फल सांगितले आहे. ' विद्येने ते साध्य होते. ' ' विद्येने देवलोक मिळतो. ' ' विद्येने दक्षिणमार्गाला, पितृलोकाला, जावे लागत नाही, अगर दक्षिणायनांत मृत्यु येत नाही. ' तसेच ' कर्माने ' पितृलोक मिळतो. ' ' शास्त्राने सांगितलेले कर्म कधीही केले नाही असे होऊ नये. ' वगैरे विद्या व कर्म यांची निराळी फळे सांगितली आहेत, यावरून कर्मठांनी ती पृथक्पणाने करण्यास प्रत्यवाय नाही असे ठरते. असो; तेव्हां या मंत्रामध्ये अहंता बाळगणाऱ्या अविद्वान् लोकांची निंदा

कशी केली आहे, तें स्पष्ट करून सांगतां. जे लोक विद्येहून, आत्मज्ञानाहून भिन्न जी अविद्या अथवा ज्ञानार्शां नित्य विरोधानें असणारे कर्मच यामध्येच निमग्न झालेले असतात, जे केवळ अग्निहोत्रादि कर्मांचीच उपासना करितात, ते लोक गाढ आणि निविड अंधकारामध्ये म्हणजे संसारामध्ये प्रवेश करतात; म्हणजे त्यांच्यामार्गे जन्ममरणाचें चक्र लागतें. परंतु जें लोक हें शास्त्र-विहित कर्मही टाकून देतात आणि आत्मज्ञानाचें साधन न करतां किंवा आत्मसाक्षात्कार न होतां केवळ देवतेच्या ज्ञानामध्येच अशाळभूतपणानें रममाण होतात ते तर अभिमानजन्य संसारापेक्षांही अतिकष्टमय दुःखामध्ये जाऊन पडतात !

आनंदभट्ट—

‘ अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधो जनाः ’ ॥

(वृ० गी० ११)

अत्यन्त अंधकारानें व्यापून टाकलेल्या लोकांस ‘ अनन्द ’ म्हणतात. मेल्यावर अविद्वान् लोक ह्या अनंदलोकास जातात.

अनंता०—वेदोक्तकर्मानें चित्तशुद्धि केल्याशिवाय ज्ञान, सद्वस्तुज्ञान उत्पन्न होत नाही असें म्हणतात.

उवटाचार्य—

‘ न हि विज्ञानात्मा कश्चिदनुच्छित्तिधर्माऽस्ति यो यमनियमैः संबध्यते ।
एवं येऽध्वानमुपासते तेऽज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति ’ ॥

“ विज्ञानात्म्याला यमनियम नाहीत. आत्म्याला कर्म आहे असें समजून जे उपासना करितात ते अज्ञानरूपी अंधकारांत जाऊन पडतात. ” हा आधार देतात. ब्रह्मानंद ‘ असंभूति ’ म्हणजे मायातत्त्व असें म्हणतात.

हंसराज कर्मठासंबंधें म्हणतात:—आपण जड, देवही जडें । अग्नींत आहुती टाकितो कोडें । तेंही कर्म यथासांग घडे । ऐसें कदा नाही ॥ कांहीं तरी पडतां व्यंग । तो धाक बेसे मनीं अभंग । तेणें पुण्यभोगाचा राहिला (नाहीसा झाला) स्वर्ग । परी नरका जाणें घडे !! ॥ याप्रमाणेंच यांनीं उपासकांचीही निंदा केली आहे. ॥ ७ ॥

तत्रावान्तरभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह ।

अन्यथा फलवदफलवतोः संनिहितयोरङ्गाङ्गितैव स्यादित्यर्थः ।

शि०—भगवन् ! यावरून तर मग उपासना ही कर्मांमध्येच अंतर्भूत असून त्याचें एक अवयवच आहे म्हणानात आपण ? कारण उपासना हें एक कर्मच आहे आणि कर्माशिवाय तिला स्वातंत्र्य नाही !

गुरु०—मला वाटलेंच तूं कांहीं तरी अशी वेडी वाकडी समजूत करून घेशील म्हणून ! अरे ! आतांच उपासना व कर्म यांची फलें निराळी होतात म्हणून सांगितलें ना ? शिवाय समुच्चय होण्यास उपयोगी पडणारा असा आणखी एक पोटभेद विद्या व कर्म या मध्ये आहे तो या मंत्रांत सांगतात तो ऐकलास म्हणजे दोन्ही एकमार्गाचे परंतु स्वतंत्र आहेत असें तुला समजेल.

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ॥

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१०॥

पदान्वयार्थ—विद्यया (विद्येच्या, देवताज्ञानाच्या योगानें) अन्यत् (दुसरें—फल) आहुः (सांगितलें आहे) अविद्यया (अज्ञानाच्या, कर्माच्या योगानें) अन्यत् (निराळेंच फल) आहुः (सांगितलें आहे). इति (याप्रमाणें) धीराणां (बुद्धिवंतांचें बुद्धिमान् पुरुषाकडून) शुश्रुम (आम्ही ऐकिलें आहे). ये (जे) नः (आम्हांला) विचचक्षिरे (सांगते झाले) सारांश विद्येचें व कर्माचें फल निरनिराळें असतें असें आम्हांस ज्या आचार्यांनीं पूर्व वाक्यांवरून स्पष्ट करून सांगितलें आहे, त्यांकडून आम्ही हेंच अनेक वेळ ऐकिलें आहे.

शा. भा.—अन्यदेवेत्यादि । अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदन्ति विद्यया देवलोको, विद्यया तदारोहन्तीति श्रुतेः । अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा क्रियते, कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनम् । आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारंपर्यगत इत्यर्थः ॥ १० ॥

शांकरभाष्यार्थ—‘विद्येनें देवलोक मिळतो,’ ‘विद्येनें त्याचें संपादन होतें’

असें विद्येनें निराळें फळ मिळतें असें व 'कर्माच्या योगानें पितृलोक मिळतो' असें आम्हीं बुद्धिमान् व श्रुतीमध्ये पारंगत असणाऱ्या ज्ञानी पुरुषांकडून [पहा बृहदारण्यक उपनिषद १।९।१५] ऐकिलें आहे. ज्यांनी आम्हांस ज्ञान आणि कर्म यांचा तारतम्यभाव स्पृष्ट समजून सांगितला त्यांचा हें असें सांगण्याचा परंपरागत प्रपाठच आहे.

शंकरानंद—'विद्या' देवताज्ञान अगर कोमल ब्रह्मज्ञान असा अर्थ करितात.

हंसराज भक्तीनेच मुक्ति आहे, ज्ञानानें नाहीं असें म्हणणाऱ्या भक्तांविषयीं म्हणतातः—असो त्याची भावना त्या । तरती किंवा जाती वाया । कोण जाणे वास्तविक प्रत्यया । जेथें अभाव ! ॥ आतां कर्मठांवरील कडाका पहाः—यज्ञनारायण हाचि प्रसिद्ध । ब्रह्मकर्म ब्रह्मचि हा शब्द । आम्ही ब्राह्मण उत्तम प्रसिद्ध । साडेतीन हाताचे ! ॥ असो यया मुढांचा प्रकार । बोलतां मुख्यार्था पंडिलें अंतर ।.... ॥ १० ॥

यत एवमतः—

असें आहे म्हणून

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ॥

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥११॥

पदान्वयार्थ—(जो) विद्यां (विद्येप्रत) च (आणि) अविद्यां (अविद्येप्रत) उभयं सह (एकत्र दोन्हीही, समुच्चयानें दोन्हीही) वेद (जाणतो)—तो—अविद्यया (अविद्येच्या योगानें, कर्मज्ञानाच्या योगानें) मृत्युं (मृत्युप्रत) तीर्त्वा (तरून जाऊन) विद्यया (विद्येच्या सहाय्यानें) अमृतं (अमृताच्या—देवाच्यास्थितीचा—) अश्नुते (उपभोग घेतो.).

शा. भा.—विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तदेतदुभयं सहैकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्यैव समुच्चयकारिण एव एकपुरुषार्थसंबन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते । अविद्यया कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुभयं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तद्ध्यमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनम् ॥११॥

शांकरभाष्यार्थ—विद्या म्हणजे देवताज्ञान आणि अविद्या म्हणजे कर्म ही दोन्ही एकाच मनुष्याने साध्य करून घ्यावयाची अशा प्रकारचे ज्ञान ज्यास प्राप्त झालेल्या पुरुषाला—कर्माचे व देवताज्ञानाचे साहचर्य ठेवून त्याप्रमाणे वागणाऱ्या पुरुषाला—असे फळ मिळते की अविद्येच्या म्हणजे अग्निहोत्रादिक कर्मांच्या योगाने तो पुरुष मृत्यु या शब्दाने ओळखले जाणारे—नाशवंत—असे इहलोकचे सकाम, लोभाने केलेले व आत्मज्ञानाच्या आड येणारे जे कर्म व इहलोकचे ज्ञान, या दोन्हीच्या पलीकडे जाऊन, दोन्हीचेही आक्रमण करून, पुनः देवताज्ञानाच्या साहाय्याने अमृताची, देवत्वाची, योग्यता प्राप्त करून घेतो. देवतात्व प्राप्त करून घेणे यालाच अमृतत्वाची स्थिति म्हणतात. सारांश ज्ञान आणि कर्म एकाच पुरुषाने साध्य करून घ्यावे असे ज्यास समजले त्याने अग्निहोत्रादि कर्मे केल्यामुळे ऐहिक म्हणून नाशवंत ज्ञान आणि कर्मफल प्राप्त होऊन तो मृत्यूचे अतिक्रमण करितो आणि दैविक ज्ञान झाल्यामुळे अमरलोकी उपभोगासाठी जाऊन राहतो.

अनंताचार्य याच्या विरुद्ध अर्थ करितात. ईश्वरार्पण बुद्धीने वेदोक्त कर्म केले तर मृत्यु चुकतो व विद्येच्या, आत्मज्ञानाच्या, योगाने मोक्ष मिळतो असा समुच्चयदर्शी हा अर्थ एकंदर प्रकरणास व आचार्यांच्या सरणीस विरुद्ध आहे, हे वाचकांस सांगावयास नकोच. **हंसराजांचाही** हाच अभिप्राय आहे.

येथे म्हणजे या उपनिषदांत 'विद्या' हा शब्द (देवताज्ञान) अशा अर्थी योजिला आहे हे भान न राहून कित्येक टीकाकार 'विद्या' म्हणजे ब्रह्मज्ञान आणि 'अमृत' म्हणजे मोक्ष असे, प्रकरणास विपरीत अर्थ करितात. कर्म आणि ज्ञान यांचा समुच्चय होणे शक्य नाही असे सर्व उपनिषदे, गीता व ब्रह्मसूत्रे अत्यंत आग्रहाने सांगत आहेत, आणि त्यांचे म्हणणे सयुक्तिकही आहे. हा सर्व भाग आमचे अनेक भाविक टीकाकार विसरले की काय ? ॥ ११ ॥

अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते—

या मंत्रामध्ये व्याकृत, स्पष्ट झालेले, जे दृश्य जग म्हणजे कार्यब्रह्म, हिरण्यगर्भ, त्याची व अव्याकृत, अस्पष्ट असणारी जीमूळ प्रकृति (कारण) या

दोहींच्या उपासनांचा समुच्चय करण्याच्या इच्छेनें प्रत्येकीची निंदा करितातः—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ॥

ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः ॥१२॥

पदान्वयार्थ—ये (जे-लोक) असंभूतिं (जिला जन्मच नाही अशी कारणरूपी व अविद्या नांवाची मूळ प्रकृति, -तिची-) उपासते (उपासना करितात) —ते लोक—अन्धं तमः (अत्यंत गाढ अशा अंधकारांत) प्रविशन्ति (प्रवेश करितात. ते लोक जेथे काहीं दिसत नाही अशा अंधकारांत अगर अज्ञानांत जाऊन पडतात.) ये उ (पण जे) संभूत्यां (ज्याला जन्म आहे अशा दृश्य विश्वावरच) रताः (प्रेम करितात, दृश्य विश्वाचीच आराधना करितात) ते (ते-लोक-) ततो भूय इव तमः (त्यापेक्षांही जास्ती, वर अज्ञान सांगितलें त्यापेक्षांही जास्त, घनांधकारांत, निविड अंधकारांत)—प्रवेश करितात.—सारांश अज्ञानरूपी प्रकृति, जी सर्व दृश्यजाताचें कारण आहे, त्या प्रकृतीचें मात्र आराधन करणारे लोक अज्ञानांत वुडतात; पण त्या प्रकृतीचें कार्य जें हें दृश्य विश्व त्याचेंच मात्र जे लोक आराधन करितात ते लोक तर वरील अंधकारापेक्षांही जास्त निविड अंधकारांत—अज्ञानांत—जाऊन पडतात. नुसत्या कारणाची उपासना हा अंधेर तर त्या कारणाच्या कार्याचीच तेवढी उपासना ही अधिकच अंधारमय पाहिजे!—

शा. भा.—अन्धं तम इत्यादि । ये संभूतिं संभवनं संभूतिः सा यस्य कार्यस्य सा संभूतिस्तस्या अन्याऽसंभूतिः प्रकृतिः कारणमविद्याऽव्याकृताख्या तामसंभूतिंमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्यां कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मकामुपासते ये, ते तदनु रूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति । ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरामेव तमः प्रविशन्ति य उ संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥ १२ ॥

ज्याला ज्याला म्हणून जन्म आहे ते जन्मवंत होय. त्याच्या उलट म्हणजे जन्म नसणारी, अनादि असणारी, प्रकृति—मूळप्रकृति—सर्वांचें कारण असणारी—

जिच्यापासून सर्व कार्ये होतात अशी—व विकार नसणारी म्हणजे नामरूपा-
प्रत न पावलेली, ' ही मूळ प्रकृति ' नामक अविद्या होय. इच्छा उत्पन्न
होणे व कर्म करणे हे सर्व या स्पष्ट न झालेल्या अविद्येचे कार्य होय. तेव्हां
असल्या अविद्येचीच जे लोक उपासना करितात, ते लोक जेथे कांहीं दिसत
नाहीं, समजत नाहीं, अशा अंधकारांत, अज्ञानांत, प्रवेश करितात. परंतु
जे लोक हिरण्यगर्भ नांवाचे कार्यब्रह्म अगर नाशवंत असे दृश्य विश्व,
त्याची मात्र आराधना करितात ते लोक तर जास्तच अज्ञानांत जाऊन
पडतात.—सांगावयाचे तात्पर्य हे आहे कीं, सांख्यांच्या प्रकृतीचे व कर्मठांच्या
इंद्रचंद्रादि देवातांचे आराधन करणारे लोक अज्ञानामध्येच असतात; त्यांना
मोक्ष नाहीं. कारण ते चैतन्य नसणाऱ्या प्रकृतीची व नाशवंत असणाऱ्या
देवतांची आराधना करितात. अर्थातच जड किंवा अनित्य यांची सेवा
केल्यामुळे त्यांस फलही तसलेच मिळते. [पहा भगवद्गीता अ० १५
श्लो० ८।९।१०।२०] नाशवंताची आराधना सकामबुद्धीने केली म्हणजे नाश-
वंत फलच मिळणार किंवा जडाची सेवा केल्यास अज्ञान प्राप्त होणार; एतावता
प्रकृतीच्या आराधनेपेक्षाही नाशवंताची आराधना जास्त अज्ञानमय व
दुःखमय आहे.

हंसराज ' असंभूति ' याचा अर्थ शून्य असा करून शून्योपासक योग्यांची
निंदा करितात. ' संभूति ' चा अर्थ ' आनंदमय, किंवा विज्ञानमय, किंवा
मनोमय, किंवा प्राणमय, किंवा अन्नमय, कोश यांपैकी एकाची अगर जीवेशांची
उपासना असा करून त्या त्या उपासकांचीही निंदा करितात.

महीधरः—मंत्रांतील ' असंभूति ' व ' संभूति ' यांच्या ऐवजी ' अविद्या '
व ' विद्या ' असे अनुक्रमे पाठ घेऊन अविद्या = ज्ञानशून्य कर्म आणि विद्या
= चित्तशुद्धि करणाऱ्या कर्माच्या व्यतिरिक्त ज्ञान अथवा उपासना असे अर्थ
करितात. ज्ञानाच्या पुरुषार्थाशिवाय कर्म व्यर्थ व चित्तशुद्धीशिवाय शब्द-
ज्ञान व्यर्थ, आहे असा यांचा अभिप्राय आहे.

द्वैतवाद्यांचा अभिप्राय १४ व्या मंत्राच्या शेवटी देतो. ॥ १२ ॥

अधुनोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह—

आतां या दोन्ही उपासनांच्या समुच्चयाचे कारण, त्या प्रत्येकीचे फल भिन्न
असणे हे होय; म्हणून ते प्रत्येकीचे अवयवद्वारा असणारे भिन्न फल सांगतातः—

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ॥

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१३॥

पदान्वयार्थः—संभवात् (जें उत्पन्न झालें आहे अशा कार्यरूपी हिर-
ण्यगर्भाच्या उपासनेपासून) अन्यदेव (निराळेंच—फळ आहे असें) आहुः
(सांगतात) असंभवात् (जी अनादि आहे, अशा प्रकृतीच्या उपासने-
पासून) अन्यत् (भिन्न—फळ आहे असें—) आहुः (म्हणतात.) इति
(याप्रमाणें) ये (जे—बुद्धिमान् ऋषी) नः (आह्मांस) विचचक्षिरे
(स्पष्ट करून सांगते झाले)—अशा—धीराणां (धीर बुद्धिवंतलोकांचीं—वचनें)
शुश्रुम (आम्हीं—ऐकिलीं—आहेत.)—सारांश प्रकृतीच्या उपासनेचें फळ व
दृश्य विश्वाच्या उपासनेचें फळ हीं दोन्हीं भिन्न आहेत असें श्रुतिवृत्ते सांगतात.—

शां. भां.—अन्यदेवेति । अन्यदेव पृथगेवाऽऽहुः फलं संभवा-
त्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादणिमाद्यैश्वर्य—लक्षणं व्याख्यातवन्त
इत्यर्थः । तथा चान्यदाहुरसंभवादसंभूतेरव्याकृतादव्याकृतो-
पासनाद्यदुक्तमन्धं तमः प्रविशन्तीति प्रकृतिलय इति च पौरा-
णिकैरुच्यत इत्येवं शुश्रुम धीराणां वचनं ये नस्तद्विचचक्षिरे
व्याकृताव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

शांकरभाष्यार्थ—ब्रह्माच्याच इच्छेनें मात्र प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या
कार्यब्रह्माची उपासना केली असतां अणिमा, लघिमा, इत्यादि ऐश्वर्य देणाऱ्या
व्या अष्टसिद्धि योगशास्त्रांत सांगितल्या आहेत त्यांची प्राप्ति म्हणजे ऐश्वर्यप्राप्ति
होते असें फल सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें अव्यक्त अशी जी अज्ञानकारण
मूलप्रकृति, तिची उपासना केली असतां अंधकारामध्ये, अज्ञानामध्ये बुडावें
लागते व झोंपेमध्ये जसा सर्व दृश्याचा लय होतो तसाच—येथेही प्रकृतीमध्ये
लय होतो असें पुराणमुनींनीं, श्रेष्ठमुनींनीं, सांगितलें आहे. हा फलभेद जो
आम्हीं ऐकिला आहे तो व्यक्त आणि अव्यक्त यांची उपासना केली असतां
काय फलप्राप्ति होते हें ज्यांस उत्कृष्ट तऱ्हेनें समजलें आहे त्या त्या बुद्धिमान्
पुरुषांकडून ऐकिला आहे. अव्यक्ताची उपासना केली असतां अज्ञान आणि

व्यक्ताची, दृश्याची, उपासना केली असतां अज्ञान आणि सुखदुःख हीं प्राप्त होतात. [पहा भगवद्गीता अ० १२ श्लोक ९]

अनंताचार्य आपल्या भाष्यांत सांख्य आणि बौद्ध मतांचें खंडन करितात. महीधरांच्या पाठांत हा १० वा मंत्र आहे. अभिप्राय आचार्योक्तच आहे. ॥ १३ ॥

यत एवमतः समुच्चयः संभूत्यसंभूत्युपासनयोर्युक्त एवैकपुरु-
पार्थत्वाच्चेत्याह—

असें आहे म्हणून आणि हिरण्यगर्भाची व अव्यक्ताची अशा दोन्ही उपासना एका पुरुषानें संपादन करणें इष्ट आहे म्हणून सांगतात—

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ॥

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥१४॥

पदान्वयार्थ—यः (जो कोणी) [अ] संभूतिं (जन्म नाही जिला अशी अव्यक्त मूळ प्रकृति) च (आणि) विनाशं च (ज्याचा नाश होतो तें हिरण्यगर्भरूपी सगुणब्रह्म) तदुभयं सह (तीं दोन्ही एककालींच) वेद (जाणता ज्ञान, ज्याला मूलप्रकृतीची व हिरण्यगर्भाची अनुभवसहित ओळख पटली)—तो मनुष्य—विनाशेन (नाहीसें होणें हा ज्याचा धर्म आहे, त्या सगुण ब्रह्माच्या उपासनेनें) मृत्युं तीर्त्वा (मृत्यूच्या पलीकडे जाऊन) असंभूत्या (प्रकृतीच्या उपासनेनें) अमृतं अश्नुते (अमरत्वाप्रत, प्रकृतिलयाप्रत जातो) सारांश मूळप्रकृति आणि हिरण्यगर्भ यांची उपासना केली असतां मृत्यु चुकतो व पुढें दृश्यप्रकृतीचा नाश होऊन जो उपासक आहे तो मूळप्रकृतीत जाऊन मिसळतो.

शां. भा.—संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विना-
शेन विनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य स तेन धर्मिणाऽभेदेनोच्यते
विनाश इति, तेन तदुपासनेनानैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च
मृत्युं तीर्त्वा हिरण्यगर्भोपासनेन ह्यणिमादिप्राप्तिः फलम् ।
तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्यासंभूत्याऽव्याकृतोपासनाऽमृतं प्रकृ-

तिलयलक्षणमश्रुते । संभूतिं च विनाशं चेत्यत्रावर्णलोपेन
निर्देशो द्रष्टव्यः । प्रकृतिलयफलश्रुत्यनुरोधात् ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—ज्या पुरुषाला मूळप्रकृतीचें व हिरण्यगर्भाचें खरें ज्ञान होऊन जो दोहोंचीही एककालींच उपासना करूं लागला त्याला कसें फल मिळतें तें पहाः—ज्याच्या कार्याचा धर्म नाशरूपी आहे त्याला विनाश असें म्हणतात. अशा प्रकारच्या विनाशी हिरण्यगर्भाच्या आराधनेचें फल मिळतें तें हें कीं, अधर्माच्या योगानें व कामक्रोधादिक पापांच्या योगानें उत्पन्न झालेला, चित्ताचें ऐकाग्र्य नाहींसे करणारा व सत्ताशून्य करणारा, जो मृत्यु तो ह्या उपासनेनें तरतां येतो; आणि अणिमा वगैरे ज्या अष्टसिद्धि आहेत त्यांची प्राप्तीही होते. सारांश या उपासनेनें शक्तिशून्य करणाऱ्या मृत्युसागरांतून प्राणी तरून जातो; पुढें अनादि व अव्यक्त अशा मूलप्रकृतीची उपासना केली असतां प्रकृतीमध्येच त्या पुरुषाचा लय होतो.—सारांश महाकल्पापर्यंत त्याला जन्ममरण येत नाहीं; तथापि पुनः सृष्टीचा उदय झाल्यावर तो जन्म-मरणाच्या चक्रांत सांपडतोच !—पहिल्या ओळींत 'अ'चा लोप आहे असें समजावें. कारण प्रकृतीमध्ये लय होऊन जातो असें- प्रकृतीच्या उपासनेचें दुसऱ्या ओळींत फल सांगितलें आहे.

अनंताचार्यांनीं व महीधर यांनीं या मंत्राचा अर्थ अन्यप्रकारें स्पष्टतर केला आहे. नित्य आत्मा आणि अनित्य शरीर यांचा विवेक करून, तारुतम्य पाहून, मी देहभिन्न आहे असें जो समजतो व विनाशी जें शरीर त्याच्या-कडून सात्त्विक निष्कामकर्म करवून तीं सर्व जो परमेश्वरार्पण करितो व मृत्यूस पळीकडे टाकितो, तो विद्वान पुरुष आत्मज्ञानाच्या लाभानें संसारसागर तरून जाऊन मोक्ष मिळवितो. महीधराच्या पाठांत हा ११ वा मंत्र आहे.

हंसराजांनीं याही मंत्राचा अर्थ 'दृश्य जगत् नाशवंत आहे असें कळून ज्याला ब्रह्म व आत्मा यांच्या ऐकत्वाचें पूर्ण ज्ञान झालें तो जीवन्मुक्त होतो व मृत्यूचें भय न बाळगतां मोक्षाप्रत जातो' असा केला आहे.

द्वैतवादी राघवेंद्रयति व आनंदतीर्थ यांचा ९ व्या पासून ते १४ व्या पर्यंत सर्व मंत्रांचा अर्थ पहाः—परमेश्वराचें यथार्थ ज्ञान झालें म्हणजेच मुक्ति मिळते असें नाहीं, तर मिथ्या जें ज्ञान त्या ज्ञानाची खरपूस निर्दा करून जर यथार्थ ज्ञान झालें तर मात्र मुक्ति आहे ! अन्यथाज्ञान झालें असतां

असुर्य लोकांस जावें लागतें हें मागें सांगितलेंच आहे. पण अन्यथाज्ञानाची जर आपण निंदा केली नाही तर आपल्यास खरें ज्ञान झालें असलें तरी अंधकारी प्रदेशांत जाऊन पडावें लागते ! असो; ९ व्या मंत्रांत अविद्या म्हणजे मिथ्याज्ञान असें समजावें. तेव्हां मिथ्याज्ञानाला जे वश होतात, ते अंधकारांत प्रवेश करितात हें ठीकच आहे. पण विद्येंत म्हणजे परमेश्वराचे यथार्थ ज्ञानांत जे निमग्न झाले, आणि ज्यांनीं मिथ्याज्ञानाची निंदा केली नाही ते लोक वरील मिथ्याज्ञानी लोकांस प्राप्त होणाऱ्या दुःखद प्रदेशापेक्षां जास्त कष्टप्रद प्रदेशांत प्रवेश करितात ! इतकेंच नव्हे तर विद्येच्या, यथार्थ ज्ञानाच्या, योगानें मोक्षाच्या एकदेशी रूपाचें मात्र फळ मिळतें व अविद्येच्या अयथार्थ-ज्ञान-निंदेच्या योगानें मोक्षाच्या एकदेशी लक्षणाचें मात्र फळ मिळतें; असें आमच्या बुद्धिमान् गुरुजींनीं आम्हांस सांगितलें आहे. अत एव विद्या व अविद्या या उभयतांची आवश्यकता आहे. विद्या म्हणजे विष्णुज्ञान आणि अविद्या म्हणजे मिथ्याज्ञानाची निंदा हीं दोन्ही ज्यास साध्य झालीं तो अविद्येच्या योगानें अज्ञान आणि कष्ट देणाऱ्या मृत्यूचा पराभव करून विद्येच्या साहाय्यानें अमृतांचा म्हणजे परमानंदाचा अनुभव घेतो. आतां जो पुरुष असंभूतीची म्हणजे जगत्कर्ता नव्हे अशा भावनेनें परमेश्वराची, उपासना करितो तो नरकास जातो. पण जो संभूतीची म्हणजे जगत्सृष्ट्या भगवंताची, उपासना करितो तो अधिक कष्टप्रद नरकास जातो ! कारण तो ईश्वर हा जगत्कर्ता मात्र आहे, संहारकर्ता नव्हे, अशा भावनेनें उपासना करित असतो. आपल्यास परमेश्वरानें उत्पन्न केलें नाही असें पहिला म्हणतो, व आपल्यास त्यानें उत्पन्न केलें पण तो आपला नाशकर्ता नव्हे असें दुसरा म्हणतो. म्हणून पहिल्यापेक्षां दुसऱ्याची गति अधिक दुःखप्रद आहे. जर मोक्ष पाहिजे असेल तर भगवान् विष्णु हे सृष्टीचे उत्पादक व संहारकर्ते आहेत अशा भावनेनें उपासना केली पाहिजे. सृष्टीचे उत्पादक अशी भावना असली म्हणजे परमेश्वराचे अनंत गुणांचा अनुभव येऊन निरतिशय आनंद होतो व ते संहारकर्ते आहेत असें ज्ञान असलें म्हणजे सकल दुःखाची निवृत्ति होते. आनंदतीर्थ हे वरील अर्थास योग्य असा एक उतारा कूर्मपुराणांतून देतात. या अवरणांतील शेवटचा भाग मौजेचा आहे म्हणून तो येथे घेतो.

“ सर्वदोषविनिर्मुक्तं गुणरूपं जनार्दनम् । जानीयात्त गुणानां च भोग-

हानिं प्रकल्पयेत् ॥ न मुक्तानामपि हरेः साम्यं विष्णोरभिन्नताम् । नैव
प्रचिन्तयेत्तस्माद्ब्रह्मादेः साम्यमेव वा ॥ मानुषादि विरञ्चयान्तं तारतम्यं
विमुक्तिगम् । ततो विष्णोः परोत्कर्षं सम्यग्ज्ञात्वा विमुच्यते ” ॥

‘ ज्यामध्ये दोष नाहीत, जो गुणरूपच आहे त्या जनार्दनाला जाणावे. परमेश्वराच्या गुणामध्ये भरती ओहोटी असते अशी कल्पना करू नये. मुक्त झालेले पुरुष सुद्धां तुलनेस येत नाहीत. विष्णूशी आपण एकरूप आहोत असे आपण कधीही समजू नये. इतकेच काय पण ब्रह्मादि देवा-वरोबरचे आपण आहोत असे सुद्धां समजू नये. कारण मनुष्यापासून तो ब्रह्मदेवापर्यंत प्रत्येकाची मुक्ति भिन्न प्रकारची आहे ! विष्णू सर्वापेक्षां अत्यंत श्रेष्ठ आहे असे ज्ञान झाल्यावर मुक्ति मिळते.

वरील मूळ मंत्राच्या अर्थात शब्दांची ओढाताण फार झाली आहे हे तज्ज्ञांस समजेलच आणि शेंवटच्या उताऱ्यावरून घरी मुक्तीचा कसा पंक्ति-प्रपंच केला आहे तोही मुमुक्षूस सांगावयास तकोच ! ॥ १४ ॥

शां. भा.—मानुषद्वैववित्तसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृति-
लयान्तम् । एतावती संसारगतिः । अतः परं पूर्वोक्तमात्मैवा-
भूद्विजानत इति सर्वात्मभाव एव सर्वेषणासंन्यासज्ञाननिष्ठा-
फलम् । एवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थोऽत्र
प्रकाशितः । तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्ष-
णस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्ग्यान्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् । निवृ-
त्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य प्रकाशनेऽत ऊर्ध्वं बृहदारण्यकमुपयुक्तं
तत्र निषेकादिश्मशानान्तं कर्म कुर्वञ्जिजीविषेद्यो विद्यया स-
हापरब्रह्मविषयया । तदुक्तं विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभय-
सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति, तत्र केन
मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्युच्यते—

मानवी वित्ताच्या (धन, वगैरेच्या) व दैवी वित्ताच्या (यज्ञयागादिक वगै-
रेच्या) योगाने साध्य होणाऱ्या व शास्त्राने सांगितलेल्या फलाची परमावधी
म्हणजे प्रकृतीमध्ये लीन होऊन जाणे हे होय. ह्या हिरण्यगर्भाच्या व मूलप्रकृ-

तीच्या उपासनांनीं फार फार झालें तर महाकल्पापर्यंत जन्ममरण येत नाहीं, पण सृष्टीचा व्यापार पुनः सुरू झाला म्हणजे पुनः जन्ममरणाची पाळी येते असें हें फल आहे. याप्रमाणें ही संसाराची किंवा जन्ममरणाची गति आहे. असो; यानंतर पूर्वी सांगितलेलें म्हणजे 'ज्या विद्वान् पुरुषाचा सर्वत्र आत्मभाव झाला, सर्वत्र ब्रह्म आहे असें ज्यास कळलें, त्याला,—पुत्र, मित्र, वित्त, कलत्र इत्यादिकांचा त्याग करून केवळ आत्मज्ञानच संपादन करणाऱ्या पुरुषाला—, आत्मस्वरूप प्राप्त होतें व जन्ममरणाचा त्रास सदैव चुकतो,' असें पूर्वी सांगितलेलें फल ध्यानांत आणावें. सारांश ह्या उपनिषदामध्ये प्रवृत्तिधर्म म्हणजे कर्म आणि उपासना यांनीं सांगितलेला धर्म पाळला असतां जन्ममरण चुकत नाहीं, आणि निवृत्तिधर्म म्हणजे सर्व कर्मांचा संन्यास करून आत्मज्ञान संपादन केलें असतां जन्ममरण चुकतें व आत्मस्वरूपी एकतानता होते, असा दोन प्रकारचा धर्म, सांगितला आहे. त्यांतही 'अमुक करावें, अमुक करूं नये' असें सांगणाऱ्या प्रवृत्तिधर्माचें पूर्णत्वानें उद्घाटन करण्याला प्रवर्गा पर्यंतच्या ब्राह्मणाचा उपयोग आहे; म्हणजे प्रवृत्तिधर्माचें स्पष्टीकरण ब्राह्मण करितें. नंतर त्याच्यापुढें जें 'बृहदारण्यक' आहे तें निवृत्तीचा अगर ज्ञानमार्गाचा उपदेश करण्यास अत्यंत उपयोगी आहे.—येथें सुद्धां 'प्राणादि विषयांची' उपासना सांगितली आहे ती वेगळी काढली पाहिजे.—आतां गर्भाधानसंस्कारापासून तो श्मशानांतील अन्यविधीपावेतो कर्म करून जो मनुष्य सगुण ब्रह्मांच्या उपासनेनें जिवंत राहण्याची इच्छा धारण करितो, त्याला,—म्हणजे कर्मरूपी अविद्या आणि उपासनारूपी विद्या अशीं दोन्ही एकाच पुरुषानें करावी असें समजलें आहे त्याला,—कर्मविद्येनें मृत्युसागर तरतां येऊन उपासनेच्या योगानें दैवीगति प्राप्त होते, असें सांगितलें आहे तर आतां ही दैवीगति किंवा त्याच्या पुढची स्थिति कशी प्राप्त होते याविषयीं पुढील मंत्रांत सांगतात—

शां. भा.—तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एत-
स्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष एतदुभयं सत्यं
ब्रह्मोपासीनो यथोक्तकर्मकृच्च यः सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्या-
त्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं याचते हिरण्मयेन पात्रेण ।

‘ तेंच सत्य आहे, हाच तो सूर्य आहे कीं जो या मंडलामध्ये व दक्षिण-नेत्रामध्ये पुरुषरूपानें वास करीत आहे, हें दोन्हीही सत्यच आहेत ’ अशी सगुण ब्रह्माची उपासना करणारा व शास्त्रानें सांगितलेलें कर्म करणारा पुरुष अंतकाळ प्राप्त झाला असतां आत्मप्राप्ति व्हावी म्हणून प्रार्थना करितो—

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ॥

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

पदान्वयार्थः—हिरण्मयेन (सुवर्णाच्या) पात्रेण (पात्रानें) सत्यस्य (अत्मस्वरूपाचें, ब्रह्माचें) मुखं (तोंड) अपिहितं (झांकलें आहे) तत् (तें) पूषन् (हे सूर्या !) सत्यधर्माय (सत्य हाच आहे धर्म ज्या माझा त्याला) दृष्टये (दिसावें म्हणून) अपावृणु (उघड.)—‘सूर्याच्या प्रकाशापलीकडे असणारें जें आत्मस्वरूप तें मला पाहूं दे’ अशी सूर्याची प्रार्थना हा मुमुक्षु करीत आहे.—

शां. भा.—हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयमित्येतत् ।
तेन पात्रेणेवापिधानभूतेन सत्यस्यैवाऽऽदित्यमण्डलस्थस्य
ब्रह्मणोऽपिहितमाच्छादितं मुखं द्वारं तत्त्वं हे पूषन्नपावृण्वप-
सारय सत्यधर्माय तव सत्यस्यापासनात्सत्यं धर्मो यस्य मम
सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै मह्यम् । अथवा यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठात्रे
दृष्टये तव सत्यात्मन उपलब्धये ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—हे सूर्या ! सुवर्णाप्रमाणें प्रकाशवंत अशा आच्छादनरूपी पात्रानें, आपल्या चकचकित विवानें, त्यां सूर्यमंडलामध्ये राहणाऱ्या सत्यस्वरूपी ब्रह्माचें द्वार (ब्रह्मस्वरूपाचें ज्ञान) झांकून टाकिलें आहेस, तें द्वार आपण माझ्यासाठीं उघडावें. मी सत्यधर्मा आहे म्हणजे सत्यस्वरूपाची उपासना करीत असल्यामुळें माझा धर्मच सत्यस्वरूपी झाला आहे. म्हणून हे पूषन् (पूर्णस्वरूपी सूर्या !) मला आपण द्वार उघडून ब्रह्मस्वरूप दिसेल असें करावें. किंवा सत्यस्वरूपी जे आपण त्या आपली प्राप्ति धर्माप्रमाणें आचरण करणाऱ्या मला व्हावी एतदर्थ आपण हें द्वार खुलें करावें. [पहा तैत्तिरीय २।८।१].

अनंताचार्य म्हणतात कीं ही प्रार्थना करण्याचा हेतु भगवंताचा अनुग्रह होऊन मोक्ष मिळावा एतदर्थ आहे. वेदांत श्रवण करून किंवा साक्षात्कारानेही मोक्ष मिळत नाही. भगवंताची कृपाच पाहिजे; ती कृपा व्हावी म्हणून हा मंत्र योजिला आहे. [पहा कठोपनिषद् २ । २३.]

हा मंत्र साधकास सांगितला आहे' असें धरून हंसराजांनीं या व पुढील मंत्रांचा अर्थ केला आहे त्याचें तात्पर्यः—सांगणें इतुकेंची जें जें दिसेल । तें तें सांडीं नामरूप फोल । या रीतीं सांडितां उघडें होईल । आच्छादन जातां, ब्रह्म ॥ दृश्य नव्हेसीं (असत् आहे असें) त्वां देखिलें । तुझे शरीरही त्यांतचि आलें । आतां या शरीरांत तुज जें आढळलें । तें मी नव्हे म्हणूनि सांडी ॥आणि शेवटीं.... तोचि तूं गा अविनाशी । ब्रह्मात्मा सत्य ॥

महीधरांचा हाच अर्थ आहे. ह्यांचा हा १७ वा मंत्र आहे, व दुसऱ्या चरणाचे ठिकाणीं १६ व्या मंत्रातील 'योऽसौ....' हे शब्द आहेत.

राघवें०—या उपनिषदांतील पहिल्या दोन मंत्रांत अधिकार सांगून पुढील तीन मंत्रांत भगवत्स्वरूप वर्णिलें आहे. पुढें साक्षात्काराची स्थिति सांगितली. हा साक्षात्कार भगवत्कृपेविना होत नाही. म्हणून ह्या व पुढील मंत्रांत प्रार्थना सांगितली आहे. यांचा अर्थ आचार्यांसारखाच आहे. मात्र सत्यधर्माय = 'सत्य जो भगवान् त्यास हृदयांत धारण करणाऱ्या मला, तुझ्या भक्ताला' हा विशेष आहे. आनंदतीर्थांनीं या मंत्राशीं समानार्थक, किंबहुना समानशब्दक असा ब्रह्मांडपुराणांतील उतारा दिला आहे. ॥ १६ ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजा-

पत्य व्यूह रश्मीन्समूह ॥

तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते

पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

पदान्वयार्थ—पूषन् (हे जगाचें पोषण करणाऱ्या !) एकर्षे (एक-
द्वानें प्रवास करणाऱ्या !) यम (सर्वांचें नियमन करणाऱ्या !) प्राजापत्य
(ब्रह्मदेवाचे अपत्या !) सूर्य (सूर्या !) रश्मीन् (आपलें किरण) व्यूह

(विसकटून टाक) - आणि-तेजः (तुझा प्रकाश) समूह (एकवट कर)
 यत् (जें) ते (तुझे) कल्याणतमं (अत्यंत कल्याण करणारें, अति सुंदर)
 रूपं (स्वरूप) तत् (तें स्वरूप) पश्यामि (पाहतों-पाहीन) योऽसौ
 पुरुषः (जो तो पुरुष) असौ सोऽहमस्मि (तोच मी आहे) .—सारांश
 हे सूर्या आपलें किरण विसकटून टाक आणि आपलें तेज एकत्र कर; म्हणजे
 हिरण्यगर्भनामक पुरुषरूपी जो मी, तो मी तुझे मंगलदायक स्वरूप पाहीन.

शां० भा०—पूषन्निति । हे पूषन्, जगतः पोषणात्पूषा
 रविः । तथैक एव ऋषति गच्छतीत्येकर्षिः, हे एकर्षे । तथा
 सर्वस्य संयमनाद्यमः, हे यम । तथा रश्मीनां प्राणानां रसानां
 च स्वीकरणात्सूर्यः, हे सूर्य । प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः,
 हे प्राजापत्य । व्यूह विगमय रश्मीन्स्वान् । समूह एकीकुरु
 उपसंहर ते तेजस्तापकं ज्योतिः । यत्ते तव रूपं कल्याणतम-
 मत्यन्तशोभनं तत्ते तवाऽऽत्मनः प्रसादात्पश्यामि । किंचाहं
 न तु त्वां भृत्यवद्याचे योऽसावादित्यमण्डलस्थो व्याहृत्यवयवः
 पुरुषः पुरुषाकारत्वात्पूर्णं वाऽनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्सम-
 स्तमिति पुरुषः पुरि शयनाद्वा पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि ॥१६॥

भाष्यार्थ—सर्व जगाचें पोषण करणाऱ्या, जगाची वृद्धि करणाऱ्या
 सूर्या ! त्याचप्रमाणें सर्व जगास प्रकाश देण्यासाठीं एकद्वयानेच हिंडणाऱ्या
 —ऋषे ! ज्ञानमया !— व सर्वांचें नियमन करणाऱ्या यमस्वरूपी सूर्या ! आणि
 सर्वांच्या प्राणांचें व सर्व रसांचें आकर्षण करणाऱ्या देवा ! तसेंच प्रथम प्रजा-
 पति जो ब्रह्मा त्याचे चिरंजीवा सूर्या ! (येथें सूर्यास अनेक नांवें दिलीं
 आहेत, त्यांतच सर्व रसांचें आकर्षण करणारा असें एक नांव आहे. आली-
 कडील शोधान्वयें वाफेच्या रूपानें पाणी सूर्यमंडलांत जातें असें ठरलें
 आहे हें बहुश्रुत लोकांस तरी सांगावयास नको.)—हे सूर्या ! आपले तेजोरूपी
 किरण पसरून टाकून ताप देणाऱ्या तेजाचाही उपसंहार कर म्हणजे मला तुझ्या
 दृश्यस्वरूपापलीकडे असणाऱ्या ब्रह्मस्वरूपाचें आकलन करितां येईल अथवा
 सद्वस्तूच्या अनुग्रहानें तुझ्या सत्य, सुंदर आणि मंगल स्वरूपाचें दर्शन होईल.
 देवा ! येथें मी तुझी चाकरासारखी याञ्चा करीत नाहीं बरें ! तुझे स्वरूप बघण्याचा

मला अधिकारच आहे. कारण सूर्यमंडलामध्ये राहणारा—व 'भूमी ज्याचे शिर आहे, अंतराल ज्याचा हस्त आहे, स्वर्ग ज्याचे पाय आहेत,' असा ब्रह्मस्वरूपाने पूर्ण असणारा,—असा पुरुष मी आहे. किंवा प्राण, बुद्धि यांच्या योगाने सर्व जगत् नटून राहिलेला पुरुषही मीच आहे. अथवा देहामध्ये पूर्णत्वाने राहणारा पुरुष तोही मीच आहे. सारांश तुझ्या मंगलस्वरूपाचे अगर ब्रह्माचे दर्शन घेण्यास मी सर्वथा योग्य आहे, म्हणून मला दर्शन दे.

आनंद०—'सूर्य' याची व्युत्पत्ति 'सुष्टु ईरणात् सूर्यः' चांगल्या रीतीने जो गमन करितो तो सूर्य अशी करितात. 'सूरिभिर्ज्ञेयत्वात्स सूर्यः' चांगल्या लोकांनी जाणलेला तो सूर्य असे अनंताचार्य म्हणतात.

राघवे०—अर्थ सारखाच आहे. मात्र एकर्षी = सर्व विषयांचे प्रधानज्ञान असणारा ऋषि. प्राजापत्य = हिरण्यगर्भाला अस्तित्वांत आणणाऱ्या ! रश्मीन् माझे स्वरूपज्ञान. तेजः = बाह्यज्ञान. असे अर्थ करून हा मंत्र विष्णूकडे लावितात. असौ = प्रसिद्ध. असौ = मुख्य प्राणांत राहणारा. अहं = न टाकून देण्यासारखा ! अस्मि = सदा असणारा, परंतु सांत असा जो मी तो. ॥ १६ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं

भस्मान्तं शरीरम् ॥

ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो

स्मर कृतं स्मर ॥ १७ ॥

पदान्वयार्थ—अथ (आतां)—माज्ञा—वायुः (प्राण)—हा—अनिलं (सर्व ठायीं असणारा असा) अमृतं (अमृतरूपी सूत्रात्मा)—होवो—तसेच—इदं (हे—माझे) शरीरं (पंचभूतात्मक शरीर) भस्मान्तं (भस्म आहे अंत ज्याचा असे)—होवो. क्रतो (हे संकल्प करणाऱ्या प्राण्या !) ॐ (अग्निस्वरूपी जे ब्रह्म त्याचे) स्मर (स्मरण कर) कृतं (आजपर्यंत जे काय केले आहे त्या कर्मांचे) स्मर (स्मरण कर.) क्रतो स्मर । कृतं स्मर (ब्रह्माचे स्मरण कर व आपल्या कृत्याचे स्मरण कर.)—सारांश मुमूर्षु म्हणतोः—माझ्या शरीराचे भस्म होवो, माझे प्राण सूत्रात्म्यामध्ये हिरण्यगर्भा-

मध्ये जाऊन मिळोत, मला सर्व कर्मांचें स्मरण होऊं दे, व मला ब्रह्मस्वरूपाचें चिंतन करूं दे.

शां० भा०—वायुरिति । अथेदानीं मम मरिष्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवतात्मानं सर्वात्मकमनिल-ममृतं सूत्रात्मानं प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः । लिङ्गं चेदं ज्ञान-कर्मसंस्कृतमुत्क्रामत्विति द्रष्टव्यम् । मार्ग्याचनसामर्थ्यात् । अथेदं शरीरमग्नौ हुतं भस्मान्तं भूयात् । ओमिति यथोपासन-मोप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते हे । ऋतो संकल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्य कालोऽयं प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर । एतावन्तं कालं भावितं कृतमग्ने स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । ऋतो स्मर कृतं स्म-रेति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—आतां या वेळीं म्हणजे माझे मरणकाळीं, माझ्या प्राणानें हें व्यक्तिभूत (माझ्या) शरीराचें आवरण, आच्छादन टाकून देऊन सर्व अदृष्टा-मध्ये, देव, स्वर्गलोक इत्यादिमध्ये, प्रवेश करावा अथवा सर्वत्र संचार करणारा सूत्रात्मा नामक जो विश्वप्राण आहे त्या हिरण्यगर्भाचें स्वरूप धारण करावें, त्यांत जाऊन मिळावें. तें स्वरूप त्यास मिळेल; हिरण्यगर्भनामक जो सर्व विश्वाचा सूत्रात्मा (Universal soul) त्याचें स्वरूप माझ्या प्राणास मिळूं दे.

शिष्य—प्रार्थना करणाराचा प्राण हिरण्यगर्भांत कां जाईल ?

सि०—कारण यथार्थ ज्ञान आणि वेदविहित कर्म यांच्या योगानें उत्तम संस्कार झालेला असा हा प्रकृत प्राण आहे असें ' ह्या ' या शब्दावरून सम-जावें; संस्कृत झाला आहे हें कशावरून ? तर पुढें ' मला चांगल्या मार्गानें जाऊदे ' असें म्हटलें आहे त्यावरून सिद्ध होतें. असो; हें माझे शरीर अग्नीमध्ये शेवटची आहुति म्हणून भस्म होऊन जाऊं दे. त्याचें असण्याचें कारण संपलें. आतां हा मरणारा मनुष्य ॐ या स्वरूपाची उपासना करितो, कारण ' ॐ ' हें परब्रह्माचें प्रतीक (स्मरण देणारें, स्मारक,) आहे. असो; सत्यस्वरूपी जें ' अग्नि ' नांवाचें ब्रह्म तें हेंच होय. म्हणून ' ॐ ' स्वरूपानें मुमुक्षु उपासना करितो:—' हें संकल्प धारण करणाऱ्या मना ! मला ज्याचें स्मरण

करावयाचें आहे त्याची वेळ आतां प्राप्त झाली आहे म्हणून ' ॐ ' याचें स्मरण कर. त्याचप्रमाणें आजपर्यंत जें काय मनांत आणिलें, बालपणापासून आतांपर्यंत जें काय केलें त्याचेंही स्मरण हे अग्नि ! तुला असूंदे; यांचें स्मरण तू कर.' आदरासाठीं, अगत्य वाटावें म्हणून ही प्रार्थना दोनदां केली आहे.

आनंद०—' ॐ ' चा उच्चार अंतर्काली उत्तारक होतो असें सांगून त्याचें माहात्म्य सांगतात.

रामचंद्रपंडीत—' अवति ' मिळवितें, रक्षण करितें, प्रकाशक होतें अशी ॐची व्युत्पत्ति देतात.

पंधराव्या मंत्रापासून पुढील मंत्र प्रार्थनापर आहेत, असें धरून आचार्यांनीं भाष्य लिहिलें आहे. हंसराजांनीं या मंत्रांतूनच आत्मानात्मविचार निष्कर्ष करून काढिला आहे. हंसराजस्वामींच्या सर्व ओव्यादेणें शक्य नाहीं व थोड्या, एकदोन, ओव्या घेऊन समजूत पडणार नाहीं. एतदर्थ वाचकांनीं हा ग्रंथ समग्रच वाचावा हें बरें. विद्या व अविद्या यासंबंधानें स्वामी म्हणतात:—अविद्या स्वस्वरूप (ब्रह्माचें स्वरूप) आच्छादी । विद्या हे नामरूपा प्रतिपादी । इतुकेंची जग हे ज्ञालें अनादी । आणि बंधनही जीवा !....येथें साधकें एक करावें । दोर्हांचें समूळरूप जाणावें । ज्ञानशक्तियोगें अधिष्ठान लक्षावें । जें चिन्मात्र अद्वैत ॥ दृढ अपरोक्षाची (स्वस्वरूपाच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाची) हेचि खूण ॥ कीं नामरूपाचें नव्हेची उद्भवन । जरी दृश्य दिसे कीं क्रिया होय संपूर्ण । परी भेदभान नव्हे ॥ मूळमायास्फूर्ति (मी ब्रह्म आहे; मी पुष्कळ होईन अशी स्फूर्ति) पहिली । तेथून प्राणांत भासकता झाली । आकाशादिकां दृश्याकारतां आली । शरीरापर्यंत ॥ हें इतुकेंही नामरूपसमस्त । मायेपासून शरीरापर्यंत ।....तू मी जीव ईश्वर सर्व । उरोचि नेदी रूप नांव । एकला ब्रह्मात्मा स्वयमेव । ब्रह्मात्मर्त्वीं सधन ॥ ऐसा हा यज्ञाचा महायज्ञ । साधील तोची अतितर प्राज्ञ । येर ज्योतिष्ठोमादि अज्ञ । करिती ते निकृष्ट ! ॥ वगैरे—

राघवेंद्रः—अः=ब्रह्मैव, निलं=आश्रयो यस्य (ब्रह्म हेंच आश्रयस्थान आहे ज्याचें असा वायु) हा अमृत स्वरूपी आहे; कारण तो नित्य ज्ञानी आहे. " अतिरोहितविज्ञानाद्वायुरप्यमृतः स्मृतः " ह्या अवतरणाचाही अर्थ वायु नित्यज्ञानी असा आहे. तेव्हां वायु जर नित्य आहे तर शरीर दग्ध

ज्ञानानंतरही जीव जगतो असें म्हणावें लागतें. कारण जीव हा ब्रह्माचा अंश आहे. वायु हा ब्रह्माचा आश्रित होय. तेव्हां तो जर नित्य तर ब्रह्म नित्य झालें व त्याचा अंश जो जीव हाही नित्यच झाला. ऋतो=ज्ञानरूपी हरे ! (ज्ञानरूपी विष्णो !) आपण माझे स्मरण करा, आपण माझ्यावर अनुग्रह करा.

महीधरः—पहा बृहदारण्यक अध्याय ३, ९, ६. 'क्लिबे स्मर' हा जास्त पाठ आहे. 'ज्यामध्ये भोग मिळतात त्या लोकाचें स्मरण कर, हा त्याचा अर्थ आहे. ॥ १७ ॥

पुनरन्येन मन्त्रेण याचते—

पुनः दुसरा मंत्र म्हणून प्रार्थना करितो—

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्वि-

श्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो

भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥ १८ ॥

इत्युपनिषत् ॥ इति वाजसनेयसंहितोपनिषत्संपूर्णा ॥

ॐ पूर्णमदः ० शिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

पदान्वयार्थ —अग्ने (हे अग्निदेवते !) देव (हे देदीप्यमान देवा !) अस्मान् (आम्हाला) राये (धनासाठी, केल्या कर्माचा उपभोग मिळण्यासाठी) सुपथा (चांगल्या मार्गानें देवमार्गानें) नय (ने) —तू— विश्वानि (सर्व, यच्चावत्) वयुनानि (कर्में, आमचीं कर्में) विद्वान् (जाणणारा आहेस.) अस्मान् (आमचें) जुहुराणं (चंद्रासारखें वक्र असें) एनः (पाप) युयोधि (नाहीसें करून टाक). ते (तुला) भूयिष्ठां (पुष्कळ)

नमउक्ति (नमस्काराची उक्ति) विधेम (करितों). सारांश हे अग्नि
आम्हांला चांगल्या लोकीं ने. तुला आमचीं सर्व कर्मे ठाऊक आहेत.
आमचे सर्व पाप नाहीसें करून टाक. आतां फार सांगत नाहीं. केवळ
पुष्कळ नमस्कार मात्र तुला करितों. आम्हांला सद्गती दे.

याप्रमाणें वाजसनेयसंहितेंतील ईशावास्य उपनिषदाचें मूळ संपलें.

शां. भा.—अग्ने नयेति । हे अग्ने नय गमय सुपथा शोभ-
नेन मार्गेण । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । नि-
र्विण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेनातो याचे त्वां
पुनः पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय । शये धनाय
कर्मफलभोगायेत्यर्थः । अस्मान्यथोक्तधर्मफलविशिष्टान्विश्वा-
नि सर्वाणि हे देव वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वा-
आनन् । किंच युयोधि वियोजय विनाशयास्मदस्मत्तो जुहु-
रणं कुटिलं वंचनात्मकमेनः पापम् । ततो वयं विशुद्धाः सन्त
इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः । किंतु वयमिदानीं ते न शक्नुम
परिचर्यां कर्तुं भूयिष्ठां बहुतराम् । ते तुभ्यं नमउक्ति नम-
स्कारवचनं विधेम नमस्कारेण परिचरेमेत्यर्थः ।

भाष्यार्थ—हे अग्नि! मला चांगल्या मार्गानें घेऊन जा, दक्षिणमार्गानें,
वाईट व यातनामय मार्गानें, घेऊन जाऊं नको, पुनः पुनः जाण्याये-
ण्यास लावणारा जो जन्ममरणदायक दक्षिणमार्ग त्या मार्गानें मला
नेऊं नको. त्याचा, जन्ममरणाचा आतां मला कंटाळा आला आहे, म्हणून
मला चांगल्या मार्गानें ने. मी जीं काय आजपर्यंत कर्मे केलीं आहेत, व
ज्ञान जोडिलें आहे तें सर्व तुला विदितच आहे म्हणून कर्माचें फल भोगण्या-
साठीं मला चांगल्या मार्गानें घेऊन जा. तसेंच आजपर्यंत मीं जीं कपटाचीं
पापाचरणें केलीं आहेत तीं सर्व नाहीशीं करून टाक. याप्रमाणें मी निष्पाप
झालों म्हणजे मला जें प्रिय आहे त्याचीच प्राप्ति होईल. आतां या पुढें हे
देवा! तुझी उपासना पुष्कळशी करण्याचें मला अशक्ततेमुळें शरीरसामर्थ्य
नाहीं. केवळ 'तुला नमस्कार असो!' येवढी मात्र प्रार्थना पुनः पुनः करितों.
सारांश या प्रार्थनेला तुष्ट होऊन मला चांगल्या मार्गानें घेऊन जा.

अनंताचार्य—हा मंत्र मोक्षपर लावितात.

“ अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ” इति श्रुत्वा केचित्संशयं कुर्वन्ति । अतस्तन्निराकरणार्थं संक्षेपतो विचारणां करिष्यामः । तत्र तावत्किं निमित्तः संशय इत्युच्यते । विद्याशब्देन मुख्या परमात्मविद्यैव कस्मान्न गृह्यतेऽमृतत्वं च ।

ननुक्तायाः परमात्मविद्यायाः कर्मणश्च विरोधात्समुच्चयानुपपत्तिः । सत्यम् । विरोधस्तु नावगम्यते विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वात् । यथाऽविद्यानुष्ठानं विद्योपासनं च शास्त्रप्रमाणकं तथा तद्विरोधाविरोधावपि । यथा च न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति शास्त्रादवगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्यतेऽध्वरे पशुं हिंस्यादिति । एवं विद्याविद्ययोरपि स्यात् । विद्याकर्मणोश्च समुच्चयो न—“ दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्या ” इतिश्रुतेः ।

“ विद्यां चाविद्यां च ” इतिवचनादविरोध इति चेत् । न । हेतुस्वरूपफलविरोधात् ।

विद्याविद्याविरोधाविरोधयोर्विकल्पासंभवात्समुच्चयविधानादविरोध एवेति चेत् । न । सहसंभवानुपपत्तेः । क्रमेणैकाश्रये स्यातां विद्याविद्ये इति चेत् । न । विद्योत्पत्तावविद्याया ह्यस्तत्वात्तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः । न ह्यग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्नेवाऽऽश्रये शीतोऽग्निरप्रकाशो वेत्यविद्याया उत्पत्तिर्नापि संशयोऽज्ञानं वा । “ यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” इति शोक.गेहाद्यसंभवश्रुतेः । अविद्यासंभवात्तदुपादानस्य कर्मणोऽप्यनुपपत्ति मवोचाम । “ अमृतमश्नुते ” इत्यापेक्षिकममृतं विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे

हिरण्ययेनेत्यादिना द्वारमार्गादियाचनमनुपपन्नं स्यात्तस्माद्दु-
पासनया समुच्चयो न परमात्मविज्ञानेनेति यथाऽस्माभिर्व्यं
ख्यात एव मन्त्राणामर्थ इत्युपरम्यते ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रज-
काचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ वाजसनेयसंहितोपनि-
षद्भाष्यं संपूर्णम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

‘अविद्येच्या, कर्माच्या योगानें मृत्युपासून सुटून विद्येच्या, दैवी उपास-
नेच्या द्वारानें उत्तम गति प्राप्त होते,’ हा मंत्र व त्याच अर्थी दुसरा १४ वा
मंत्र ऐकून कांहीं लोकांच्या मनांत संशय उत्पन्न होतो, त्या संशयाचें अगर
शंकेचें निवारण करण्यासाठी थोडासा विचार करूं. संशय तरी काय आहे ?
तो एकाः—

पूर्व०—वरील मंत्रांत जो ‘विद्या’ शब्द घातला आहे त्याचा अर्थ
परमात्मविद्या, ब्रह्मविद्या, मोक्षविद्या असा कां करूं नये ?

सिद्धां०—ह्या ब्रह्मविद्येचा आणि कर्माचा विरोध असल्यामुळे तीं दोन्ही
एकत्र असणें संभवत नाही. ‘आत्मा एकच आहे व तो कर्ता, भोक्ता नाही’
असें ब्रह्मविद्या शिकविते आणि ‘आत्मे अनेक आहेत, व ते कर्ते, भोक्ते आहेत,’
असें कर्मविद्येचें, धर्मशास्त्रांचें म्हणणें आहे. म्हणून या दोहोंचा परस्पर विरोध
आहे. तीं दोन्ही एका ठिकाणीं कधींही असावयाचीं नाहींत.

पूर्व०—तें खरें; पण तर्कानें मात्र सिद्ध होणारा हा विरोध आहे. आतां
धर्मशास्त्रामध्ये विरोधी दोन गोष्टींचेही साहचर्य होतें हें प्रसिद्धच आहे. पहा
अविद्यारूपी कर्म करावें, व विद्येचे, ब्रह्म ब्रह्मविद्येचें, अर्जन करावें हें शास्त्राला प्रमा-
णच आहेना? दोन्ही करावयास शास्त्रच सांगतें. त्याचप्रमाणें तुमच्या ह्या विरोधी
गोष्टी समजा. आणखी पहा: ‘कोणतीही हिंसा (करूं नये ’ असें जें) शास्त्र
सांगतें अगर ज्या शास्त्रानें हें ज्ञान प्राप्त होतें, त्याच शास्त्रावरून असें
समजतें कीं ‘ यज्ञामध्ये पशू मारावें ’ ! याप्रमाणेंच विद्या व अविद्या
यांचें आहे असें समजा.

सिद्धां०—पण विद्या व अविद्या (ब्रह्मज्ञान आणि कर्म) यांचा समुच्चयच
होत नाही असें कठोपनिषद २।७ या मंत्रांत ‘अविद्या (कर्म) आणि

विद्या (ब्रह्मज्ञान) हीं दोन्ही परस्परांहून भिन्न आहेत, एकमेकांस अत्यंत विरुद्ध आहेत ' सांगितले आहे.

पूर्व०—तेथे विरोध असेल पण 'विद्या व अविद्या या उभयतांसाठी ' वगैरे जो ११ वा मंत्र याच उपनिषदांत आहे त्यांत उभयतांचा समुच्चय सांगितला आहे त्यावरून विरोध दिसत नाही.

सिद्धां०—तसे नाही. कारण उभयतांचा हेतु, त्यांचे स्वरूप व फळ यांतच विरोध आहे. विद्येचा हेतु मोक्ष, स्वरूप निष्कर्म आणि फळ ब्रह्मैक्यता असे आहे. अविद्येचा हेतु स्वर्गप्राप्ति, स्वरूप कर्म आणि फळ जन्ममरण हे आहे अर्थात त्यांचा विरोधच असला पाहिजे.

पूर्व०—असो; ११ व्या मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणे विद्या व अविद्या, धर्मशास्त्रांत सांगितलेला विरोध व अविरोध हे एकत्र कधी असतात कधी नसतात असे सिद्ध होते. येथे तर दोघांचा (विद्येचा व अविद्येचा) समुच्चय स्पष्ट सांगितला आहे म्हणून अविरोधच आहे की नाही ?

सिद्धां०—नाही. समुच्चय होणे शक्य नाही. एखादा शिंपला पडला असता ' तो शिंपला आहे ' हे खरे ज्ञान व ' ते रुपे आहे ' हे खोटे ज्ञान हीं जशीं दोन्ही एकदम एककाळीं संभवत नाहीत त्याचप्रमाणे ब्रह्म आहे हे ज्ञान आणि जगत् खरे आहे हे कर्मज्ञान किंवा अविद्या हीं दोन्ही एकत्र एककाळीं असणे अशक्य आहे.

पूर्व०—वरें. अविद्येचे ज्ञान ज्याला होते, त्यालाच मागाहून विद्या-समजते व याप्रमाणे एका पुरुषामध्ये कालांतराने समुच्चय होतो असे तरी म्हणा.

सिद्धां०—नाही; तसेही नाही. कारण एकदां ब्रह्मविद्येचे ज्ञान होऊन सद्वस्तु समजली म्हणजे अविद्येचा अंतच होतो. ती जिवंतच राहत नाही. आणि म्हणून तो मनुष्य विद्वान झाल्यावर त्याच्या ठिकाणी अविद्येच लेशही रहात नाही. अर्थातच विद्येचा व अविद्येचा समुच्चय होत नाही; अथवा ज्या मनुष्यास पूर्ण ज्ञान झाले त्याच्या ठिकाणी अज्ञान सांपडत नाही व सांपडावयाचेही नाही. पहा अग्नि उष्ण आहे व प्रकाश देणारा आहे असे स्वानुभवावरून ज्ञान झाले असता ज्या पुरुषास ते ज्ञान होते त्याच पुरुषाला ' अग्नि हा थंड आहे व अंधकार देणारा आहे ' असे अविद्येच्या योगाने अज्ञान अगर संशय कालत्रयीही होणार नाही. ' जेथे सर्वभूते आत्मवत् आहेत असे

विद्वानास ज्ञान ज्ञालें, तेथें सर्वच ब्रह्ममय पाहणाराला शोक कसला व मोह कसला ' असें याच उपनिषदाच्या सातव्या मंत्रांत सांगितलें आहे. ज्ञान ज्ञाल्यावर शोक मोह नसतात, हेतूही राहत नाही आणि म्हणून कर्म अगर उपासना यांचेही अस्तित्व नसतें.

पूर्व०—अविद्या नष्ट होते हें ठीक आहे. पण कर्म तर राहिल ? ब्रह्म-विद्या लोकांस सांगणें, भिक्षेसाठीं फिरावें लागणें हें तर राहिल ?

सिद्धां०—नाहीं. कर्मही राहत नाही. अविद्याच नष्ट ज्ञाल्यावर, मी कर्ता आहे, भोक्ता आहे, जीव कर्ता आहे, भोक्ता आहे, हें अज्ञान नष्ट ज्ञाल्यावर कर्मही शिलक राहत नाही हें मार्गें सांगितलेंच आहे. विद्वान पुरुष निष्काम ज्ञाल्यावर त्याच्या हातून जें काहीं होतें तें त्याच्या अंतःकरण-प्रेरणेनें होत नाही; कारण अंतःकरणाचा व्यापारच बंद होतो. तेव्हां जें कर्म होतेसें दिसतें तें तो पुरुष करित नसून देहप्रास्थामुळें काहीं गोष्टी घडतात इत-केंच कायतें. असो; तेव्हां ब्रह्मविद्या आणि कर्मयोग यांचें साहचर्य कधीही असू शकत नाही हें सिद्ध ज्ञालें. हा असा खरो प्रकार आहे म्हणून विद्या याचा अर्थ ब्रह्मविद्या, 'अमृत' याचा अर्थ मोक्ष, न घेतां त्या शब्दाचें अर्थ अनुक्रमें दैवीविद्या (उपासना) व दैवीस्थिति असें घेतलें आहेत. पहिले अर्थ घेतले असते तर 'सुवर्णाप्रमाणें वगैरे असा जो १५ वा मंत्र आहे व मार्गयाच-नाचा १८ वा मंत्र आहे ते दोन्हीही निरर्थक ज्ञाले असते व संगति जुळतीना. सारांश येथें विद्येचा व अविद्येचा समुच्चय सांगितला आहे त्यांत विद्येचा अर्थ उपासना आहे असें समजूनच सांगितला आहे. परमात्मज्ञान, स्वस्वरूपाचा अनुभव आणि कर्म यांचा समुच्चय सांगितला नाही. मंत्रद्र-ष्ट्याचा अभिप्राय आम्ही अर्थ केला तसाच आहे. इतकें सांगून आम्ही आपलें व्याख्यान पुरें करितों.

याप्रमाणें श्रीभगवानं गोविंदपूज्यपादांचे शिष्य व परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीशंकराचार्य यांनीं वाजसनेयसंहितेंतील उपनिषदावर भाष्य लिहिलें तें येथें संपूर्ण ज्ञालें. ॥ ॐ तत्सत् ॥

हंसराज—'अग्नि' म्हणजे ज्ञानाग्नि समजतात. 'क्रतु' म्हणजे मायेची आहुती देऊन सर्व दृश्याचा केलेला होय. 'देवः' असें नसतेंच रूप आणून (मंत्रांत देव शब्द संबोधनार्थी आहे) त्याचा इंद्रादिक वं

‘विद्वान्’ शब्दाचा अर्थ सनकादिक असा केला आहे ! ‘ नम उक्ति विधेम ’ हा नमस्काराचा शब्दविधि सद्गुरूसाठी आहे असे हे स्वामी म्हणतात ! तात्पर्य आपला इष्ट अर्थ साध्य करण्यासाठी वरील महावेदांत्यास शब्दांचा मूळ अर्थ सोडून घावा लागला आहे व शब्दांतून आणि वाक्यांतून निराळाच अर्थ घुसळून काढण्यासाठी फारच ओढाताण करावी लागली आहे. ही मौज ज्याची त्याने मुळांतून पाहावी हे उत्तम होय ! ह्या हंसराजस्वामीकृत सुंदर टीकेचे ‘ वेदाज्ञा ’ हे नांव असून हल्ली ही इंदिरा छापखाना, पुणे येथे छापिली आहे.

राघवेन्द्रः—अर्थ आचार्याप्रमाणेच आहे. वयुनानि—ज्ञाने—तसेच अग्नि ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति अमळ चमत्कारिक दिसली ती येथे घेतली आहे. अङ्गं देहं गुणभूतं जगद्वा नयति प्रेरयतीति अग्निर्विष्णुः (देहाला किंवा गुणयुक्त जे जगत् त्याला प्रेरणा करणारा तो अग्नि म्हणजे विष्णु होय !) हे मंत्र उपासनापर आहेत हे सर्वासच संमत असल्यामुळे येथे द्वैताद्वैताचार्यांमध्ये विरोध असण्याचे कारण नाही. हंसराजस्वामी मात्र अपवादक आहेत.

महीधर—आम्ही पापी आहोत म्हणून आपली सेवा आम्हांस करितां येत नाहीं सबब नमस्कार करितों. देव = दानकर्मकुशल, दान देणारा. पापी मनुष्याचा उद्धार करावयाचा म्हणजे दानाची पाळी आलीच !

